ACADEMIA ROMÂNĂ

DESCOPERIRI NOUĂ IN SCYTHIA MINOR

DE

VASILE PÂRVAN
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE.

CU 14 TABELE ŞI 21 FIGURI IN TEXT.

EXTRAS DIN:
ANALELE ACADEMIEI ROMÂNE
Seria II. — Tom. XXXV.
MEMORIILE SECŢIUNII ISTORICE

BUCUREŞTI
LIBRĂRIILE SOCEC & Comp. şi C. SFETEA
LEIPZIG — OTTO HARRASSOWITZ.
VIENA — GEROLD & COMP.
1913.
34.610

Preţul 2 lei.

DESCOPERIRI NOUĂ IN SCYTHIA MINOR

DE

VASILE PÂRVAN
Membru al Academiei Române.

Ședința dela 8 Maiu 1913.

Campania de săpături din vara anului 1912 a fost completată, mulțămită câtorvà modeste fonduri în plus—pe cari Ministeriul de Instrucție a binevoit a ni le acordà printr'un credit extraordinar—cu o serie de cercetări arheologice prin Dobrogea de mijloc, ale căror rezultate am onoarea a vi le prezentà acum, — rămânând ca într'o ședință apropiată să vă depun și raportul amănunțit asupra descoperirilor celei de a doua campanii de săpături la cetatea Ulmetum.

In comunicarea de față voiu aduce deci la cunoștință mai multe descoperiri răslețe de prin toată Scythia Minor, pe când în cea viitoare, despre Ulmetum, voiu vorbì numai de nouăle rezultate ale săpăturilor dela cetate.

I.

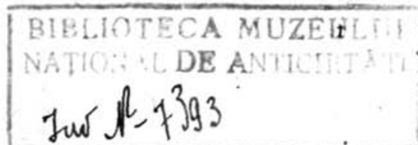
Cetatea Capidava.

Vicus Ulmetum făceà parte din organizația quasi-municipală numită *territorium Capidavense* (1). Ce erà însă Capidava, după care se numise teritoriul întreg, compus din mai mulți *vici* și *villae*? Un *municipium*, un *castellum*, un *vicus* ori un *pagus*?

Orice *territorium* rural ține, iuridic-politic, în vremea bună a Imperiului, sau de un *municipium* (resp. *colonia*, ori *oppidum* [în orientul grec și *civitas]*), sau de un castru *(castra* [r. *castellum]*, sau *legio):* diferiții *vici* de pe acel *territorium* atârnă civil de orașul, respective de legiunea ori corpul de trupă, care are de drept sau

(1) Vezi *Cetatea Ulmetum*, I, passim.

de fapt, proprietatea ori posesiunea acelui ținut rural. Reședința legală, *domus (origo)* a diferiților *coloni*, cetățeni romani, *consistentes regione* (resp. *territorio) municipii* (resp. *oppidi)*, sau *consistentes ad canabas (legionis)*, e socotită a fi nu în *vicus*, ori în *canabae*, ci în municipiul capitală a teritoriului rural, sau, în cazul canabensilor, chiar în castru *(castris)*; în cazul că cetățeanul are o *origo (domus)* mai îndepărtată de locul actual de reședință, acea *origo* îndepărtată e reședința lui cetățenească, iar locul unde se află momentan ca *incola*, ca *vicanus*, nu ca *civis (municipalis)*, numai un *domicilium* (1).

Cu timpul însă teritoriile nemunicipale, atârnând de un lagăr, *castra* sau *castellum*, și cari cuprindeau o sumă de *vici* cu organizație *quasi-municipală*, devin în totalitatea lor o organizație unitară quasi-municipală, cu capitala în unul dintre *vici*, de obiceiu în acel *vicus canabarum*, care se alcătuise pe lângă castru, iar apoi în oricare dintre acei *vici*, cari alegeau pe *curiales*, pentru respectivul *ordo* al teritoriului, sau alegeau pe *quinquennales territorii* (2).

Această situație am întâlnit-o în *vicus Ulmetum* (ca element component al teritoriului capidavens), când am examinat în prima mea comunicare despre *Cetatea Ulmetum* (3) condițiile de vieață social-politică a cetățenilor romani, cari erau așezați aici, în vremea de înflorire a vieții civile în Scythia Minor, adică de pe la a. 140 înainte.

Se puneà însă pentru mine întrebarea: de ce teritoriul a fost numit capidavens și deci ce importanță proprie a avut Capidava la începutul vieții romane aici.

Lagărele romane se așezau de obiceiu lângă câte un sat indigen mai important. După aceste sate se numiau de popor și treptat apoi, de prin sec. III, chiar oficial, și castrele ori castelele din vecinătate. Stațiunile militare romane dela Dunărea de jos poartă și ele aproape toate nume indigene: Durostorum, Sucidava, Capidava, Carsium, Cius, Beroe, Troesmis, Arrubium, Noviodunum, Aegyssus.

Atât satele indigene de lângă lagărele romane cât și toate acele sate cari cădeau pe teritoriul rural dat garnizoanei spre folosință, erau administrate de înșiși comandanții romani și ele atârnau de *castra* ori de *castellum*, întocmai cum satele de pe teritoriile municipale atârnau ca administrație de orașul-capitală.

(1) Cf. pentru aceste chestiuni, A. Schulten, *Das territorium Legionis*, în *Hermes*, XXIX, 1894, p. 481 sqq.

(2) Vezi *Cetatea Ulmetum*, I, p. 92 sqq. și Schulten, *l. c.*, p. 511 sqq.

(3) P. 92.

Prin urmare *territorium Capidavense* ar fi fost, din acest punct de vedere, ţinutul dat spre folosinţă şi administrare împreună cu toate satele de Daci şi de Bessi, aşezate pe dânsul, garnizoanei romane din lagărul auxiliar *de lângă* Capidava.

Acest lagăr însă nu erà prea important. Atât ruinele cetăţii propriu zise (1) cât şi ştirea din *Notitia Dignitatum Or.*, că aici păzià în sec. IV numai un *cuneus equitum Solensium* (2), ne atestă acest lucru. Şi totuş am constatat cu alt prilej (3), că teritoriul capidavens erà foarte întins, cam tot aşà de mare ca acela al importantelor oraşe dela mare, Tomi şi Histria. Cum se explică acest lucru?

Mai întâiu de toate trebue dela început respinsă ipoteza că acest teritoriu s'ar fi desvoltat în legătură cu canabele dela Capidava (4) şi deci că el ar fi o anexă a castelului. In adevăr, din cele şase inscripţii până acum cunoscute dela Capidava (5), nu ne întimpină nici un veteran şi nici un negustor: cele două stări sociale caracteristice canabelor. Ci avem de-a face cu agricultori, *obiti ad villam suam*, răposaţi la moşia lor, în interiorul teritoriului Capidavei (6), sau cu *pagani*, ca Aurelius Hermes şi familia lui (7), locuitori ai vechiului *pagus* de aici, adică de sigur însăş comuna rurală dacică, a Capidavei.

Prin urmare, relaţia dintre lagărul auxiliar dela Capidava şi însuş *territorium Capidavense* cred că are a fi explicată în chipul următor. Coloniştii romani aşezaţi ca agricultori prin şi pe lângă satele indigene daco-bessice ale Dobrogei mijlocii au în stăpânirea lor un anume *territorium*, al cărui centru administrativ şi judecătoresc este în acel lagăr dela Dunăre mai apropiat de ei, care stă în mai strânsă legătură cu teritoriul lor, având şi el un *territorium castelli*, necesar subsistenţei sale. Pagul dacic Capidava erà fără în-

---

(1) Spre deosebire de aşezarea civilă din apropierea ei. Asupra ruinelor, vezi mai jos.

(2) XXXIX 4 şi 13. Ce garnizoană a stat aici în sec. II şi III nu se poate încă preciză. Ipoteza lui Patsch din Pauly-Wissowa, RE, III, 1510, că în Capidava ar fi garnizonat un detaşament din *legio I Italica*, după inscr. din CIL. III, 14214[19], pomenind pe un *optio legionis I Italicae*, care ridică fratelui său, fost *beneficiarius consularis* în staţiunea din Capidava, un monument funerar, nu e tocmai probabilă: mai degrabă ne-am aşteptà la un detaşament din *legio XI Claudia* dela Durostorum, care-i mai aproape de Capidava decât Novae.

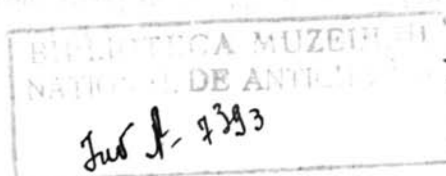
(3) *Cet. Ulmetum*, I passim şi harta.

(4) Precum înclină a crede Patsch, *l. c.*

(5) CIL. III, 12478, 13737, 13738, 14214[19], 14214[20], 14440.

(6) CIL. III, 13737 şi 14214[20].

(7) CIL. III, 12478.

doeală atribuit însuș castelului roman de lângă *pagus*. De altă parte însă, prin Capidava treceà drumul cel mare roman de pe malul drept al Dunărei, în jos spre Troesmis, iar chiar din Capidava se desfăceà în interiorul provinciei un alt drum, către Răsărit, ceeace avuse ca urmare stabilirea în Capidava a unei *statio* de *beneficiarii consularis* (1). Ținutul rural servit de drumul prin interior trebuià firește să aparție civil și economic centrului de întretăiere al drumurilor de pe aici, adică însăș Capidavei (2).

Astfel dară diferiții *vici*, cu constituție quasi-municipală, autonomă, întemeiați în părțile dela Răsăritul Capidavei, de diferiții *cives Romani et Bessi consistentes regione Capidavae*, și cari avându-și o *origo* (adică *domus*) prea îndepărtată în Apusul roman ori în Sudul thracic, își alcătuise aici ca *incolae ac peregrini* un *domicilium* civil quasi-cetățenesc în respectivii *vici* din teritoriul dacic al vechei Capidave, — s'au organizat pe bază civilă, iar nu militară, ca fiind compuși din agricultori, posesori de pământ, într'o *comună rurală*, un *territorium* quasi-municipal, cu *quinquennales* în loc de *duoviri* și *curiales* în loc de *decuriones*, aleși la un loc din toți *vici* de pe acest teritoriu (3).—Că teritoriul au trebuit să-l cheme capidavens, și nu altfel, *acum* se înțelege, cred, dela sine.

Castelul de lângă Capidava și comandantul său n'au avut astfel nici un amestec efectiv, ci cel mult o priveghere de ordin moral, în afacerile interne ale teritoriului capidavens. Nepotrivirea așà de pregnantă între importantul *territorium* și neînsemnatul *castellum* își găsește deci explicarea în originile civile, iar nu militare ale teritoriului capidavens.

Colonizarea romană a Capidavei își are ca fixare cronologică un document important într'o inscripție inedită, ce-i dreptul fragmentară, aflătoare astăzi în muzeul regional din Hârșova și cercetată de noi în vara trecută. E prima inscripție votivă ce ne vine din Calachioi, toate cele cunoscute până acum fiind funerare.

Monumentul e o *ara* de calcar, din care ni s'a păstrat numai partea superioară, cu începutul inscripției. Inălțimea fragmentului e de $0^m.69$, lățimea și grosimea de $0^m.48$, iar lățimea la partea profi-

(1) Cf. CIL. III, 14214^{19}.

(2) Asupra legăturilor foarte strânse, chiar ca populație—unii membri ai cutărei familii locuind în Capidava, alții în Ulmetum—între Capidava și teritoriul din interior, am insistat mai de aproape în prima comunicare despre *Cetatea Ulmetum*, p. 57 și passim.

(3) Cf. pentru comparație și E. Bormann în *Arch.-epigr. Mitt.* XIV, p. 55.

lată de sus, de 0.58, înălţimea abacului de 0.15. Literele, destul de regulate ca duct, dar negligent săpate, şi anume fie necomplet, ca în Λ în loc de A (1), fie iterat, ca în ΛNTONTONINI, în loc de ANTONINI au înălţimea de 0.045 – 0.050. (Vezi planşa I, fot. 1 şi fig. 1).

Fig. 1.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro salutem Imp(eratoris) T(iti) Ael(i) Anton<ton>ini Pii et Aure[li Caesaris. . . . (2).

Inscripţia deci ar fi dintre anii 139 şi 161. Cred însă că se poate datà mai precis. In adevăr, tot din vremea lui Antoninus Pius şi

(1) Ce-i dreptul, acest fel de a săpà pe A, fără bara orizontală, erà foarte obicinuit în inscripţiile provinciale: cf. d. p. CIL. III, 14214[1], 14214[14] (din Tropaeum Traiani) 14216[12] (din Drobeta), etc.

(2) Cf. CIL. III, 14214[1] din Tropaeum Traiani. Titlul complet al lui M. Aurelius ca principe de coroană erà *M. Aurelius Verus Caesar* (ca în inscr. CIL. III, 6162 din Troesmis; cf. pentru alte citate scrierea mea *M. Aurelius Verus Caesar şi L. Aurelius Commodus*, p. 29 sqq.); de obiceiu însă atât pe monete cât şi în inscripţii el erà numit pe scurt *Aurelius Caesar*.

a fiului său M. Aurelius Verus Caesar avem o altă dedicaţie făcută divinităţilor «oficiale» romane, pentru sănătatea casei domnitoare pe un monument complet păstrat, tot de pe teritoriul capidavens, şi anume din *vicus Ulmetum: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Iunoni Regin(a)e c(ives) R(omani) et Bessi consistentes vico Ulmeto pro salute Imp(eratoris) Ael(i) Antonini Caes(aris)* (1), *per mag(istrum); L. Val(erius) Maxellius posuit de suo; v(otum) s(olvit) l(ibens) Imp(eratore) Antonino III co(n)s(ule)* (2). La anul 140 într'un *vicus* de pe teritoriul capidavens se făceà deci închinare oficială de coloniştii thraco-romani pentru sănătatea împăratului de pe tron (3).

Dacă acum găsim la Capidava — centrul teritoriului — tot o închinare ***oficială*** (indiferent de va fi fost făcută de un singur cetăţean — ceeace e mai puţin probabil (4) — ori de comunitatea cetăţenilor constituiţi civil), e în firea lucrului să o presupunem în legătură cu cea dela Ulmetum şi cel puţin apropiată de anul 140, dacă nu chiar din acelaş an cu cea din *vicus Ulmetum*. Ambele ar fi atunci de socotit ca o dovadă de loaialitate a provincialilor de aici cu prilejul primului consulat al Caesarului Marcus şi în general cu prilejul începutului nouăi domnii a lui Pius (5).

La această încheiere, că anume inscripţia a fost pusă oficial, ne îndeamnă de altfel şi dimensiunile respectabile ale altarului, care presupun o înălţime totală de c. 1.40—1.50 m.

Prin urmare pentru partea care lipseşte din monument avem a ne gândì la o completare cam în felul următor .... *et Aure[li Caesaris, veterani* (ori poate în general *canabenses* sau *castrenses)* (6)

(1) Adică: ***Ael(i) Antonini [(Augusti) Pii et Aureli] Caes(aris)***, cel puţin cuvintele ***Pii et Aureli*** trebuind să fi existat în originalul dedicaţiei; lapicidul însă le-a sărit din neînţelegerea deplină a textului (vezi nota următoare).

(2) Adică iarăş ***Aurelius Caesar*** e sărit: căci în anul 140, când e pentru a treia oară consul Pius, el îşi iea de coleg pe fiul său adoptiv Marcus; deci inscripţia ciudată pentru lapicidul acelei vremi, cu un ***Augustus*** deosebit de ***Caesar***, trebue să sune la sfârşit astfel: ***Antonino III [Aurelio Caesare] co(n)s(ulibus)***.

(3) CIL. III, 14214[26]. Cf. şi ***Cet. Ulmetum***, I, p. 2 şi 89.

(4) Căci atare dedicaţii (cf. şi altele din Troesmis, făcute în acelaş chip, către acelaş împărat şi fiul său, în CIL. III, 6162 şi 6167) nu se făceau — decât prea rar — de către particulari, ci — mai ales — de magistraţi, ofiţeri şi preoţi în numele comunităţilor, sau şi de o comunitate întreagă, prin organele ei oficiale.

(5) Asupra acestuiu obiceiu al provincialilor de a închinà monumente noilor împăraţi veniţi pe tron, în primul sau primii ani ai domniei lor, voiu reveni în a doua comunicare despre ***Cetatea Ulmetum***.

(6) Cf. inscr. din Cutloviţa (Bulgaria) privitoare la castelul şi municipiul Montanensilor CIL. III, 12376: ***[pro]pter tutela[m] [c]ustre(n)sium et [c]ivium Montane(n)sium***, şi cea

et cives Romani (ori în general *pagani)* (1) *consistentes ad canabas alae*... (ori *cohortis)* (resp. *consistentes pago* [r. *vico] Capidava) per magistros canabensium* (sau *pagi,* sau *vici) pos(uerunt)*. Alternativele date în această completare privesc singurele ipoteze posibile în cazul de față: 1° că ar fi vorba de locuitorii de pe însuș teritoriul restrâns al garnizoanei Capidavei *(territorium castelli): canabenses* sau *castrenses* (cari pot fi atât *veterani,* cât și *cives Romani* κατ᾽ ἐξοχήν, *consistentes ad canabas....);* 2° că ar fi vorba de locuitorii de pe teritoriul civil al pagului Capidava, deci *veterani et pagani* (și *cives Romani) consistentes regione Capidavae;* 3° că ar fi vorba la un loc și de *„castrenses“* și de *„cives“*, ca în inscripția din Cutlovița: *propter tutelam castrensium et civium Montanensium* (2).

In ce privește acum cetatea Capidava ca atare, adică numai castelul militar, avem de observat următoarele (v. fig. 2).

Intocmai ca și castelul dela *Sucidava* (Celei, în Romanați) (3), care adăpostià garnizoana în legătură cu *territorium Sucidavense,* castelul dela Capidava e atât ca așezare cât și ca dimensiuni total deosebit de localitatea civilă, de «orașul» Capidava. Și la Sucidava și aici, castelul e chiar lângă Dunăre, pe un mic deal abrupt, perfect deosebit de restul țărmului, la Capidava poate chiar printr'un braț al Dunărei (vezi planul din fig. 2 și harta din fig. 3). Suprafața disponibilă pe această înălțime bine apărată de natură e și la Sucidava și la Capidava cam de vreo 15.000 m. p. Va să zică nici cât mă-

privitoare la aceeaș *regio Montanensium* (CIL. III, 12385), adică *territorium civitatis Montanensium,* — din cari se înțelege că pe când *cives* sunt cei din *municipium,* resp. teritoriul lui rural, *castrenses* sunt cei de pe *teritoriul castelului,* adică canabensii propriu ziși. — Asupra acestor importante inscripții voiu reveni mai jos.

(1) Cf. CIL. VIII, 20834 și 20835 cu 20836, din *Rapidum* în Mauretania Caesariensis: *veterani et pagani consistentes aput Rapidum* (pe vremea inscripției, c. 167, numai un *vicus* intărit cu ziduri, un fel de *castellum,* făcut de populația civilă de pe lângă castrul de pământ al micei garnizoane locale, dar pe vremea lui Diocleţian constatat ca *municipium Rapidense;* cf. mai multe despre el la Cagnat, *Armée romaine d'Afrique,* p. 610 sqq.) *murum a fundamentis lapide quadrato exstruxerunt pecunia et sumtu omni suo id est veteranorum et paganorum intra eundem murum inhabitantium....* (vezi planul la Cagnat, *o. c.*).

(2) Vezi pag. 472, nota 6.

(3) Vezi o descriere sumară a castelului și câtevà planuri de situație la Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale,* p. 232 sqq.

rimea cetății dela Ulmetum, care, împreună cu fortificațiile auxiliare, ocupă peste două Ha.

Dimpotrivă așezarea civilă dela Sucidava în Dacia Malvensis, centrul teritoriului sucidavens e un oraș întreg de c. 30 Ha. suprafață,

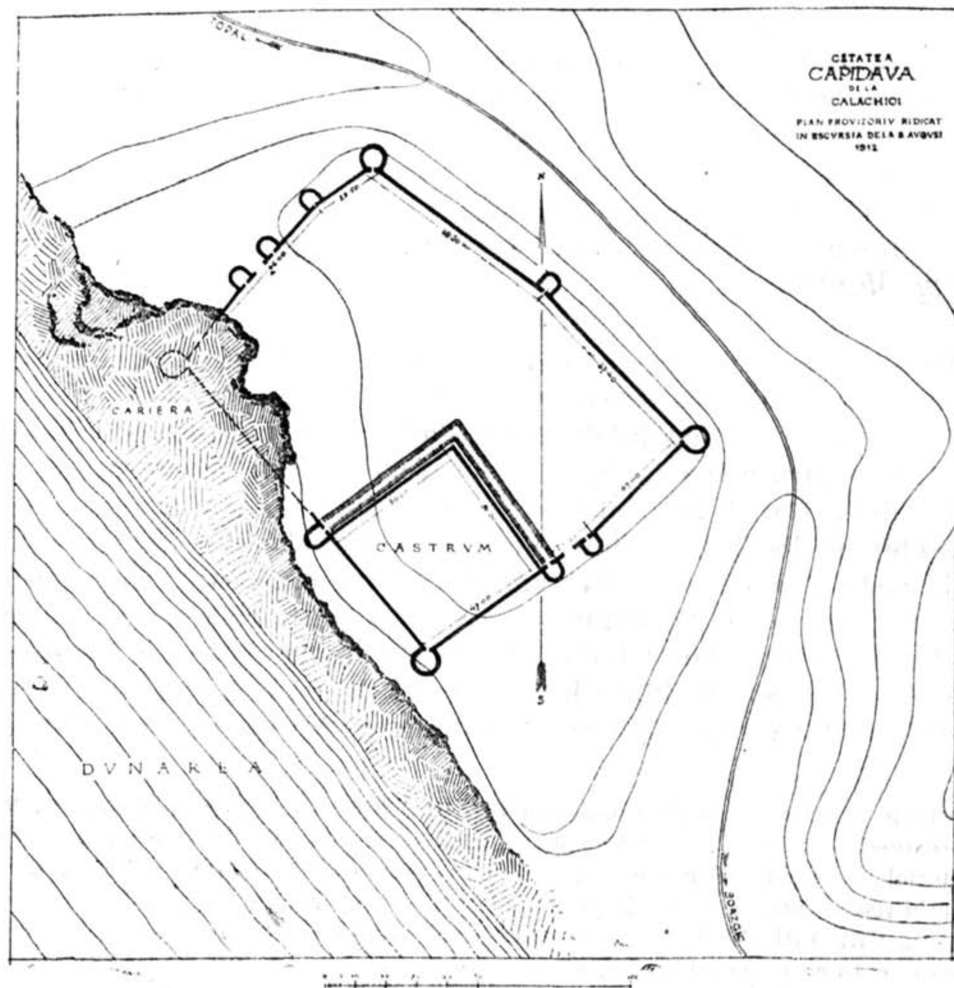

Fig. 2.

cu ziduri mari încunjurătoare și cu clădiri monumentale de piatră în interior, — toate aflătoare acum din nenorocire chiar supt satul Celei și deci aproape cu neputință de explorat arheologic. Tot astfel așezarea civilă dela Capidava, situată spre Nord de castel, la vreo 300 — 400 m. depărtare, peste valea ce separă măgura castelului de ținutul interior, pare a fi fost și ea destul de întinsă,

dar faptul că deasupra ruinelor a fost întâiu satul turcesc Kalakiöi, iar acum e satul nou românesc de coloniști și veterani, care a fost așezat tot pe locul orașului antic, face azi aproape imposibilă cercetarea Capidavei propriu zise.

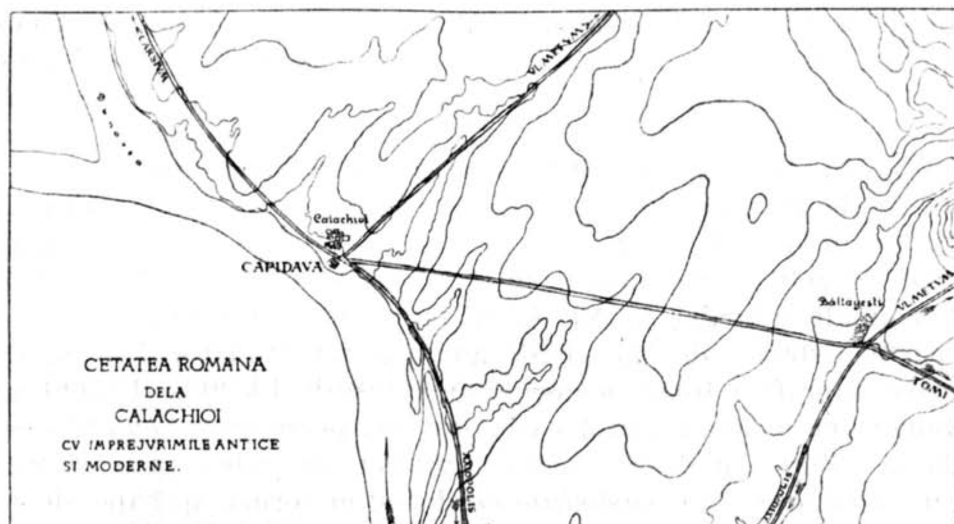

Fig. 3.

Mergând deci la Capidava m'am mărginit deocamdată la stabilirea situației și dimensiunilor castelului însuș. Trebue să notez însă, chiar acum, că deși liber de orice locuințe moderne pe dânsul, castelul își are distrugătorii săi speciali, în frații Ghenciu din Brăila, cari au obținut dela Stat autorizarea de a exploatà massivul stâncos pe care e așezată cetatea și astfel, după cum se vede din planul provizoriu ridicat de mine în vară (fig. 2), ei au reușit până acum, subminând mereu stânca, să prăbușească o parte destul de mare din castel, pe laturea lui de SV, cu întreg colțul de Vest. La protestarea noastră către cei în drept împotriva acestei sălbătecii, nu am primit nici până acum un răspuns.

Castelul are o formă poligonală, ce se poate rezumà într'un patrulater trapezoidal cu unghiurile lui orientate aproape exact spre cele patru puncte cardinale.

Dinspre SV cetatea e mărginită de Dunăre, iar dinspre NV, NE și SE de râpa adâncă, ce pare chiar a fi comunicat pe vremuri din ambele părți cu fluviul și, în orice caz, e naturală, iar nu săpată de mâna omenească.

Dimensiunile castelului sunt acestea: laturea de NV, prezentând o frângere spre exterior la c. (1) 22 m. 50 dela turnul de colț dinspre Nord, merge încă 46 m. spre malul abrupt al Dunărei, cu încă o ușoară frângere, tot spre exterior, în apropiere de malul fluviului și apoi se pierde cu tot turnul de colț din V și cu jumătate din laturea de SV a cetății în acea prăpastie, creată de activitatea fraților Ghenciu, de care am pomenit mai sus. Laturea de NE pare a fi avut drept la mijlocul ei un turn, care corespundeà cu frângerea ei spre exterior, la c. 70 m. distanță de turnul de colț dela N. In total această lature a avut o lungime de c. 135 m. Laturea de SE prezentă o frângere spre exterior la c. 43 m. 50 dela turnul de colț de E, iar de aici mai merge c. 67 m. până la turnul de colț de S, având în total o lungime de c. 110 m.—După dimensiunile laturilor de NE și SE putem dară presupune că și cele în parte distruse, de NV și SV au avut tot c. 110, r. 135 m. Prin urmare suprafața totală a castelului a fost de 14.000—15.000 m.p.

Important e acum faptul că acest castel prezentă și o φρουρά specială în colțul său de S. Această φρουρά ne indică prin ea însăș, ca un *castrum* sau *castellum civitatis*, în forma aproape identică cu cel dela Evreux, în Gallia (vezi fig. 4), secolul IV (2) ca epocă a ridicării cetății din Capidava în planul ei de fundamente constatat actual (3). *Castrum* dela Capidava e însă cu atât mai interesant, cu cât constitue el însuș o fortăreață pentru sine, încunjurată nu numai cu zid, dar și cu șanț, ceeace nu e cazul pentru castelul din care făceà parte și care fiind așezat pe o înălțime abruptă nu mai aveà nevoie de fortificații accesorii ca șanțuri și valuri în afara zidurilor.

Că cetatea dela Capidava nu e ridicată de Iustinian, ci e mai veche, ne arată tocmai acest *castrum* special, de 50 pe 50 m., adică de 2500 m. p., din castelul pe care îl ocupă aici după *Notitia Dignitatum*, *cuneus equitum Solensium*. In adevăr, în vremea byzantină, respectivul *castrum* capătă forma redusă de φρουρά, mărginin-

(1) Toate măsurătorile date aici sunt provizorii, întru cât ele sunt făcute pe proeminențele alcătuite de molozul și pământul prepus peste ruine, și deci urmează numai aproximativ zidurile, iar nu pornesc dela însuș traseul sigur al zidului – cum e cazul la săpături — aici el fiind aproape pretutindeni acoperit de pământ și dărâmături.

(2) Sau, cel mai de vreme, *sfârșitul* secolului al III-lea.

(3) Cf. A. v. Cohausen, *Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters*, Wiesbaden 1898, p. 121 și urm. și A. Leger, *Les travaux publics au temps des Romains*, Paris 1875, p. 539 și pl. IX, fig. 16; cf. *Cetatea Ulmetum*, I, p. 19.

du-se la un simplu turn mare patrulater, de c. 15 pe 20 m., adică de c. 300 m. p., pe una din laturile cetății, ca de pildă la Troesmis ori la Ulmetum(1). Și e de notat, in aceeaș ordine de idei, că de fapt, Procopius(2) nu enumeră Capidava printre restaurările lui Iustinian, așà cum nu enumeră nici Tropaeum, pe care cu alt prilej l-am arătat în chip sigur a se fi păstrat până azi în forma primitivă dela Constantin și Licinius (3).

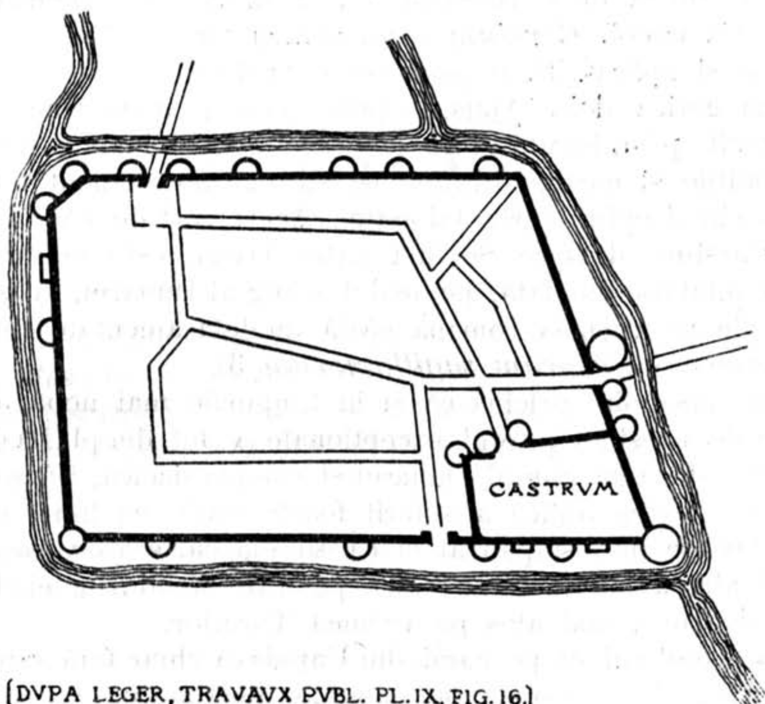

Fig. 4.

Când anume a fost clădit castelul dela Capidava în forma actuală, nu putem firește preciză mai de aproape, înainte de a fi făcut săpături acolo; e probabil însă, că dacă el n'a avut nevoie de repa-

(1) Vezi *Cetatea Ulmetum*, I, p. 19.
(2) In *De aedificiis*, IV, 11.
(3) *Cetatea Tropaeum*, București 1912, p. 72 sq. și passim și *Cetatea Ulmetum*, I, p. 11 și passim.

rări subt Iustinian, e că fusese clădit ori reparat destul de bine ca și Tropaeum, încă din sec. IV: de pildă pe vremea lui Constantius, când se clădește castelul dela Carcaliu lângă Troesmis (Iglița) (1), sau pe vremea lui Valens, care ridică cetatea dela Hasarlâk lângă Carsium (Hârșova) (2).

II.

Știri nouă din Carsium.

Cetatea antică dela Hârșova a fost mult mai însemnată decât cea dela Calachioi. *Carsium* e un centru care în toate timpurile a fost locuit și apărat. El dominà trecerea directă din Scythia Minor în câmpia getică dela Apus, — prin punctul unde Dunărea, după ce a rătăcit prin bălțile și gârlele Ialomiței și înainte de a se risipì în bălțile și gârlele Brăilei, își strânge un moment toate apele la un loc în dreptul gurii Ialomiței. Acest rol, de cap de pod, al cetății Carsium dinspre Scythia către Dacia, este confirmat prin așezarea militară din față, pe malul stâng al Dunărei, la gura Ialomiței, unde pe vremea romană păzià un detașament de săgetași syrieni: *numerus Surorum sagittariorum* (3).

Tocmai însă din pricină că și în timpurile mai nouă, din cauza poziției sale firești, cu totul excepționale (v. fot. din pl. II) dominând pe o mare distanță cursul Dunărei și câmpia dacică, Hârșova a fost fortificată, cetatea antică a suferit foarte mult, ea fiind întrebuințată de fiecare nou stăpân al ei ca simplă carieră de piatră și deci atâtea și atâtea monumente antice păstrate în zidurile ei (4) au fost complet distruse, mai ales pe vremea Turcilor.

Acesta e motivul că pe când din Capidava chiar fără săpături sistematice avem destule știri monumentale, din Carsium nu avem decât

(1) CIL. III, 12483.

(2) CIL. III, 7494.

(3) CIL. III, 7493: altar votiv pus de un *signifer* al acestui *numerus*. De notat e că *Suri sagittarii* făceau parte din armata postată pe *limes*-ul alutan al Daciei inferioare: cf. inscripțiile de fundație ale castelelor construite de dânșii la Bivolari și la Rădăcinești în a. 138 (CIL. III, 12601 și 12605; cf n. 8032 și 8074[28]). Postul dela gura Ialomiței ar fi deci de socotit ca un punct înaintat al grănicerilor Daciei Malvense.

(4) Refăcute în antichitate pentru ultima dată de Iustinian: v. Procopius, *De aedificiis*, IV, 11. Asupra altor știri literare cf. CIL. III, p. 1352 și Patsch, la P.-W., III, 1616 s. v. *Carsium*.

vreo cinci fragmente de inscripţii latine (1) şi vreo trei greceşti (2), cari nu ne spun decât prea puţin asupra istoriei acestui centru antic.

Acelaş caracter secundar îl au — afară de unul singur — şi cele câtevà fragmente nouă găsite în ultimul timp la cetate şi duse prin îngrijirea d-lui V. Cotovu la muzeul regional din Hârşova.

1. Fragment de calcar, înalt de 0.21 m. lat de 0.15 m., gros de 0.19 m. Inălţimea literelor, c. 0.05 m. (vezi planşa I, fig. 2).

Fig. 5.

Poate, o inscripţie funerară. In rândul întâiu va fi fost vreun nume, ca ***Mes[sius]***, iar într'al doilea poate *[l]eg(ionis)*, în care caz am aveà o inscripţie de caracter militar. După forma literelor, pare a fi de pe la sfârşitul veacului al II-lea sau începutul celui al III-lea (vezi planşa I, fotogr. 2).

2. Fragment de calcar, înalt de 0.30 m., lat de 0.46, gros de 0.18. Inălţimea literelor de c. 0.03. Aproape toată suprafaţa prelucrată e ocupată de un relief (vezi planşa I, fig. 3) destul de rudimentar, reprezentând un chip bărbos, înrămat ca de profilul unei nişe. Sus la stânga se văd literele:

LXYI

cari nu pot fi înţelese decât ca numărul anilor vieţii celui răposat: *[vixit ann(os)] LXVI.*

---

(1) CIL. III, 7488—7492.

(2) *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 4, XI 28; cf. şi XI 64 şi *Revista p. ist. arch. şi fil.* IX 1903, p. 3 şi urm., unde Tocilescu face cunoscute câtevà mănuşi de vase cu stampile greceşti, pomenind magistraţi din insulele Rhodos şi Knidos; cf. asupra drumurilor cari legau Hârşova cu celelalte centre ale Scythiei, a mea *Cetatea Ulmetum*, I, p. 86 sq.

Acest monument funerar e de pus—poate—în legătură cu vieața civilă din Carsium, întru cât motivul artistic al reliefului, ***nișa*** (1), e folosit mai mult de civili ca de militari. In orice caz însă motivul e de caracter elenistico-roman (2), iar nu provincial thraco-roman, căci la Dunărea de jos și în special în dreapta Dunărei, nu avem ca motive cu adevărat provinciale de reprezentări plastice funerare decât: sau ***cina funebră*** (de origine greco-romană), sau ***cavalerul vânător*** (de origine thracă). Toate celelalte motive în afară de acestea sunt importuri culturale, fie din Orientul grec, fie din Apusul roman.

3. Pe gâtul unei amfore de lut, înaltă de 0.67 m. (planșa III, fig. 1), se află imprimată în adânc și fără cartuș stampila:

ΜΕΚΩΝ

La prima vedere s'ar păreà că acest nume nu e diferit de Μέγων, numele magistratului eponym (propriu zis, agoranomului) din insula Rhodos, pe care-l întâlnim și pe alte stampile ale mănușilor de amfore fabricate pe vremea lui și din cari unele au ajuns, cu vin de Rhodos, până la Carsiul nostru: ἐπὶ Μέγωνος Φειδιππος (3). — Totuș, după cum observă Albert Dumont (4), astfel de stampile în adânc și nu pe mănușă, ci pe corpul vasului, indică mai de grabă o proveniență pontică, decât una rhodiană, ori în general insulară. — In acest caz am aveà firește întâiu a ne gândì la Tomi. Totuș oricare alt oraș pontic nu e exclus. Ba chiar și vreun oraș din Sud, din insule ori din Asia Mică, *cu stampile până acum necunoscute,* ar puteà fi avut în vedere.

4. O însemnătate cu totul specială prezentă al patrulea fragment epigrafic dela Carsium. Deșì nu e decât un rest foarte modest,

(1) Cf. W. Altmann, *Die Römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905, p. 136 sqq.

(2) Pentru caracterul «grecesc» al monumentului vorbesc două motive: chipul *bărbos* al răposatului, și V în forma grecească de Y, la numărul anilor.

(3) Vezi *Arch.-epigr. Mitt.* XI, 64 și Tocilescu în *Rev. p. ist. arch. și fil.* IX, p. 5 sqq.

(4) A. Dumont, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, réunis par Th. Homolle et L. Heuzey, Paris 1892, p. 119, n. 2: «une petite amphore trouvée à Kertsch, ... qui porte un timbre grec; mais l'inscription est en creux, au contraire de ce que nous constatons sur les produits de Rhodes, de Thasos et de Cnide. De plus, elle n'est pas marquée, sur l'anse, mais sur le corps même du vase. Ce monument appartient, selon toute vraisemblance, aux céramiques particulières du Pont-Euxin, dont nous possédons quelques rares spécimens, publiés par MM. Becker et Stephani.

care nu mai cuprinde decât $^1/_4 - ^1/_5$ din inscripţia primitivă, el poate fi totuş pus în adevărata lui valoare printr'o restaurare aproape sigură şi totală a textului original.

Fragmentul — de calcar ordinar — are înălţimea de 0.48 m. din cari 0.05 chenarul profilat al tablei, iar 0.43 câmpul adâncit şi scris; lăţimea fragmentului e de c. 0.40 la mijloc, sus şi jos fiind încă mai stricat pe la colţuri, — iar grosimea lui e de 0.26. Inălţimea literelor e de c. 0.085 în rândul 1 şi 4 şi de c. 0.075 în rândul 2 şi 3.

Fig. 6.

Inainte de a propune completarea fragmentului, să examinăm în amănunte conţinutul părţii păstrate (v. pl. III, fig. 2).

Din r. 1 şi 2 se vede că e vorba de Impăratul Traian şi anume, pentru timpul dintre 103, când iea titlul de *Dacicus* — existent în inscripţie — şi 116, când iea titlul de *Parthicus* — nepomenit de inscripţia noastră, care imediat după *Dacicus* continuă cu *po[nt. max.]*. De altă parte din forma *Dacico* păstrată în întregime deducem că inscripţia nu poate aveà decât sau caracterul dedicatoriu — cu dativul — sau caracterul inaugural — cu ablativul — numele Impăratului servind ca datare.

De altă parte din rândul 3 al fragmentului deslușim un nume propriu, care dat fiind caracterul sărbătoresc al inscripției, nu poate fi decât cel al guvernatorului provinciei Moesia Inferior. Iar în acest caz persoana pomenită e cu necesitate cea a guvernatorului din anul 103, *Fabius Postuminus*, constatat ca atare într'o inscripție din fericire precis datată (1), din Tomi (2). Dar prin prezența lui Q. Fabius Postuminus inscripția noastră devine databilă într'un spațiu de timp încă și mai restrâns. Căci înainte de el cunoaștem ca guvernator în Moesia Inferior, pentru anii c. 100—102 pe M'. Laberius Maximus, iar pentru anul 105 pe A. Caecilius Faustinus (3). Deci în cel mai mai rău caz avem o datare a inscripției între 103, începutul anului *(Dacicus)* și 104, sfârșitul anului *(leg. Aug.)*: la 13 Maiu 105, după diploma militară XXXIII (=XXII) (4), guvernà în Moesia, probabil încă dinainte, A. Caecilius Faustinus.

Dar inscripția din Tomi (5), închinată împăratului Traian tocmai subt Fabius Postuminus în a. 103 (6), ne îndeamnă a crede că tot în acest an a avut loc și inaugurarea operei eternizate de piatra dela Carsium. Postuminus, care apare astfel din cele două inscripții ca un harnic guvernator, se va fi grăbit a face în 103 și la Carsium ce făcuse la Tomi, înainte de a fi fost înlocuit cu alt guvernator, ceeace s'a putut întâmplà chiar în anul următor 104, căci în Maiu 105 de fapt guvernà aici altcinevà, anume A. Caecilius Faustinus.

Admițând deci anul 103 ca dată a inscripției noastre, rândurile 1—3 ale fragmentului pot fi completate, în ce privește cuprinsul, foarte exact. Totuș ne rămâne pentru forma epigrafică încă o chestiune: în ce relație stau între ele cele două nume proprii, al împăratului și al guvernatorului? Ambele sunt terminate într'o desinență cu *o*, deci de dativ ori ablativ.

---

(1) Anume prin *tribunicia potestas VII*, a împăratului Traian, deci dela 10 Decemvrie 102—9 Decemvrie 103.

(2) CIL. III, 14451. Asupra lui Fabius Postuminus cf. S. E. Stout, *The Governors of Moesia*, Princeton 1911, p. 45; H. Dessau, *Prosopographia Imperii Romani*, II, p. 50; Groag, la Pauly-Wissowa, VI, p. 1844 sq., nr. 132.—Inscripția nouă din Carsium face acum pentru întâia dată știut și ce *praenomen* a avut Postuminus, adică *Quintus*.

(3) Vezi la Stout, *Governors*, p. 44 sqq.

(4) CIL. III, p. 1972 și p. 865.

(5) CIL. III, 14451.

(6) De anul 102 nu poate fi vorba, căci chiar de ar fi fost Postuminus încă din acest an guvernator al Moesiei inferioare, încă nu se poate admite inaugurarea monumentului de care e vorba în inscripție, la mijlocul iernii între 10 Dec. 102 și 1 Ianuarie 103, ci ea a avut de sigur loc în unul din anotimpurile bune ale lui 103.

Pentru rezolvirea acestei dificultăţi trebue să ne îndreptăm atenţia asupra monumentului însuş; în adevăr el a avut — precum se poate recunoaşte chiar din fragmentul păstrat — o formă dreptunghiulară prelungită, cu scrierea în direcţia lungimii, iar nu a lăţimii sale. După numărul şi mărimea literelor cu cari ar trebuì să se completeze primul rând, cu numele împăratului până la *Dacico*, excluziv, cu care începe rândul al II-lea, am aveà în total o lungime a pietrei încă de vreo trei ori pecât e de lat actualul fragment. Deci am aveà c. 1.60—1.80 m. lungimea totală a pietrei.—In ce priveşte înălţimea monumentului, chiar fără examinarea conţinutului istoric, el numai după însăş înfăţişarea frânturilor de jos nu pare a fi mai continuat mult,—deci piatra nu a putut aveà o lăţime mai mare de c. 0.50—0.60 m. In sfârşit grosimea ei, de numai 0.26 o caracterizează ca piatră de placaj, care a fost deci aplicată la un alt element monumental ca *faţă* a lui.

Admiţând toate aceste observări, concluzia nu poate fi decât aceasta: piatra a fost pusă pentru inaugurarea unei mari opere(1) şi atunci numele împăratului a putut fi pus sau la dativ (el primind dedicaţia), sau la ablativ (pe timpul şi sub auspiciile lui), pe când numele guvernatorului n'a putut fi pus decât la *ablativ:* şi anume fie ca datare prin el, fie ca executare subt îngrijirea lui.

Răspunsul definitiv la chestiunea completării fragmentului nostru ni-l dă, în comparaţie cu celelalte trei, rândul al IV-lea, care cuprinde, ce-i dreptul, numai trei litere, mutilate şi ele, dar compunând destul de clar cuvântul *ala.*

E vorba deci de o operă făcută de o *ala* de auxiliari romani, cavaleri garnizonaţi chiar în lagărul din Carsium. Ce operă va fi făcut acest escadron de cavalerie în Carsium pentru timpul lui Traian, când ţinutul dobrogean de-abià începeà a fi ocupat cum se cade milităreşte (2), cred că nu e greu de înţeles: e vorba fără îndoeală de însuş castrul pe care trebuiau să şi-l clădească acum

(1) Ea e, cum am zice azi, o piatră de fundaţie, şi deci are a fi înţeleasă ca toate acele monumente inaugurale ale cetăţilor, castrelor şi castelelor din imperiu şi dela graniţe, ridicate din nou sau reparate de împăraţi prin îngrijirea guvernatorilor provinciilor respective. Forma acestor pietre de fundaţie nu mai e comună decât pietrelor comemorative pentru închinare de temple ori clădiri publice (arcuri de triumf, băi, basilice, etc.), dar asemenea subiecte sunt excluse în cazul nostru atât de împrejurările locale, cât şi de rândul al IV-lea al inscr. noastre, care începe cu cuvântul *ala,* deci are un caracter militar.

(2) Cf. a mea *Cetatea Tropaeum,* p. 6 sqq.

din temelii acești soldați, pentru o așezare statornică, aici la cotul Dunărei. Dar atunci inscripția noastră a trebuit să aibă pur și simplu înfățișarea oricărei pietre comemorative a unei ridicări de castru ori castel și deci, în specie, ea a trebuit să fie, de pildă, analoagă cu cea pusă de trupele de săgetași Syrieni, cari-și făceau în Dacia inferioară lângă Olt, la *limes*, lagărele lor pe vremea lui Hadrian: la Bivolari ori la Rădăcinești, în anul 138.

Imp(eratore) Caes(are) divi Traiani Part(hici) fil(io) divi Nervae nep(ote) Traiano Hadriano Aug(usto) p(ontifice) m(aximo) tr(ibuniciae) pot(estatis) XXII co(n)s(ule) (tertium) p(atre) p(atriae), Suri sag(ittarii) sub T.Fl(avio) Constante, proc(uratore) Aug(usti)(1).

Potrivit dară cu exemplul de mai sus, avem a socotì și în inscripția noastră numele împăratului la ablativ ca datare (2), iar numele guvernatorului tot la ablativ cu *sub*, sau *curante.*

Cât privește sfârșitul inscripției, ar fi de gândit cuvintele *a fundamentis fecit*, după exemplul inscripției inaugurale dela Slăveni în Dacia Malvensis (3), sau chiar simplu *fecit*, ca în inscripția lui Hadrian dela Rapidum (4) și în o sumă altele (5), sau *a fundamentis exstruxit*, ca în alte inscripții dela Rapidum (c. a. 167) (6) și din alte părți, — sau, în sfârșit, și fără nici un alt verb, ci numai cu subiectul *ala*... cu toate titlurile ei, subînțelegându-se numai, ca în exemplul mai sus citat, dela Bivolari, ori în inscripția dela Racovița-Copăceni (7) din acelaș an, 138, fie *fecit*, fie *exstruxit.*

Aceste inscripții puse de obiceiu la intrarea principală deasupra porții, serviau astfel ca o comemorare a fundației castrului, cetății ori castelului. Cel care intrà într'o cetate, știà încă din inscripția porții și numele și vechimea acelei cetăți.

Potrivit cu datele și argumentarea de mai sus, să restaurăm dară inscripția —putem zice acum— de fundație a cetății Carsium, pentru anul 103.

(1) CIL. III, 12601 și 13793, dela Bivolari. Cf. 12604 dela Rădăcinești, 13795 și 13796 dela Racovița-Copăceni din a. 138 și 140; 13800 dela Slăveni, din a. 205; 7494 dela Cius (Hasarlâk) din a. 369; CIL. VIII, 20833 — 20836, inscripții inaugurale dela Rapidum în Mauretania Caesariensis, etc. etc.

(2) Cf. și CIL. III, 13795 și urm. dela Racovița-Copăceni, din anii 138 și 140.

(3) CIL. III, 13800.

(4) CIL. VIII, 20833.

(5) V. indicele la diferitele volume din C.I.L.

(6) CIL. VIII, 20834 și urm.

(7) CIL. III, 13795.

IMP NERVA | *TRAIANO AVGVSTO GERMANICO*
DACICO PO | *NT MAX TR POT VII IMPIIII COSVPPSVB*
QFABIO | *POSTVMINO LEG AVG PR PR*
ALA | *. . . . . FECIT(?)*

Să vedem, înainte de a cercetà despre care *ala* poate fi aici vorba, întru cât numărul literelor din partea restaurată permite un atare context al inscripţiei.

Rândul al 2-lea, socotind fiecare pereche de bare verticale în VII şi IIII ca *o* literă, deci cele două numere ca fiind compuse din câte două litere, ar cuprinde în partea restaurată 26 de litere, faţă de r. 1, care ar aveà numai 23. Având însă în vedere că în r. 2 literele (vezi planşa III, fotogr. 2) sunt mai mici şi că chiar pe fragmentul păstrat avem, pe acelaş spaţiu, la şapte litere din r. 1, opt litere în r. 2, cele 3 litere în plus din r. 2 faţă de r. 1, în restaurarea noastră sunt numai bine potrivite spre a completà textul aşà cum ni l-am gândit mai sus. In ce priveşte calculul spaţiilor dintre cuvinte, mai numeroase în r. 2 ca în r. 1, aceste spaţii sunt după fragmentul păstrat, sau neapreciabile ca în r. 2 şi 3, sau deadreptul nule, ca în r. 1. Deci şi din acest punct de vedere r. 2 poate fi primit cu textul mai sus dat.

Trecem la r. 3. Acest rând, dacă titlul de *legatus Augusti pro praetore* a fost prescurtat numai prin LEG · AVG PR · PR, n'a cuprins în partea restaurată decât 19 litere. Având însă în vedere că acest rând e la începutul lui mai scurt cu două litere decât r. 2 şi deci şi la sfârşit a trebuit, din cauza simetriei, să fie tot astfel cu două litere mai scurt, atunci numărul total de 25 de litere din acest rând nu e prea mic faţă de numărul total de 34 din rândul precedent. Totuş am puteà, pentru diferinţa de 34—29 (=25+4), adică de 5 litere, care tot mai rămâne până la perfecta simetrie, să admitem o prescurtare mai puţin rigidă a lui *legatus Augusti pro praetore*, ca de pildă, sau LEGATO AVG PR PR, sau, mai probabil încă, LEG AVGVSTI PR PR. Ambele prescurtări, deşi rari, nu sunt cu totul neobicinuite în inscripţii.

Să vedem acum ce a putut cuprinde în c. 20—22 litere (păstrând simetria descreşterii şirurilor) al patrulea rând al inscripţiei, adică ce *ala* a putut fi numită în acest monument ca ziditoare a castrului.

Din ştirile monumentale până acum descoperite, cunoaştem în

Moesia Inferior, pe timpul lui Traian și al urmașului său, Hadrian, aceste trupe de cavalerie: *ala I Asturum,—I Flavia Gaetulorum,— I Vespasiana Dardanorum, — Gallorum Flaviana,—I Pannoniorum, — II Hispanorum et Aravacorum, —I Claudia Gallorum,— I Gallorum et Pannoniorum* (1). Mai puțin sigure în acest timp pentru părțile dobrogene sunt *ala Atectorigiana* (2) și *ala (Augusta?) Moesica felix torquata* (3). Dintre aceste *alae* ultima pare a fi fost garnizonată, în orice caz, în Bulgaria actuală la Arlec (4). De *ala Atectorigiana* nu știm nimic din diplomele dela Traian și Hadrian. *Ala I Asturum* n'a apucat în Moesia a. 103, căci a fost trimeasă în Dacia cu prilejul răsboaielor de cucerire și apoi a rămas ca trupă de ocupație în acea provincie (5). *Ala I Flavia Gaetulorum* a avut aceleași vicisitudini, cu deosebire că după răsboaele dacice a rămas în Pannonia Inferior (6). *Ala I Vespasiana Dardanorum* și-a avut, după CIL. III 7512, lagărul la *Arrubium* (7). *Ala I Pannoniorum* a stat pe vremea ce ne interesează (când *leg. V Macedonica* se aflà, fie la Oescus, unde aveà lagărul înainte de cucerirea Daciei, fie în Dacia, pe timpul răsboaelor lui Traian) (8) în lagărul dela Troesmis, zidit de ea întâiu, pentru propriile-i trebuințe (9). Despre *ala I Claudia Gallorum* (10) și *ala I Gallorum et Pannoniorum* știm numai atât, că ele se constată în Moesia inferioară: prima la 105 (12) și a doua (după Cichorius (13), pur și simplu formată prin contopirea celei dintâi cu o *ala (I?) Pannoniorum)* (13)

(1) Cf. in special dipl. milit. XXX (CIL. III, p. 1970) din 14 Aug. 99 (găsită la Philippopolis), — XXXI (CIL. III, p. 1971) din 14 Aug. 99 (găsită la Oltina), — XXXIII (=XXII, CIL. III, p. 865) din 13 Maiu 105, găsită nu se știe unde, — XXXVIII (CIL. III, p. 1974) dinainte de a. 114, găsită la Tropaeum Traiani, — XLVIII (=XXXIV, CIL. III, p. 877) din 2 Aprilie 134, găsită la Stobi,—și CVIII (CIL. III, p. 2328[69]) din 28 Fevruarie 138, găsită lângă Trnovo. Pentru alte citate, v. Cichorius, la P.-W. I, p. 1224sqq. s. v. *ala*.

(2) Cichorius, *l. c.*, I., p. 1231.

(3) Cichorius, p. 1232 și 1252.

(4) Cichorius *l. c.*

(5) Cichorius, p. 1230 sqq.

(6) Cichorius, p. 1243.

(7) Cf. Cichorius, p. 1240.

(8) Cf. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, p. 55 și 64.

(9) CIL. III, 6242: cărămizi ale acestei ale; cf. Cichorius, p. 1253.

(10) V. Cichorius p. 1238 (s. v. *ala Claudia nova*), p. 1245 (s. v. *ala I Claudia Gallorum*), și 1245—6 (s. v. *ala I Gallorum et Pannoniorum*).

(11) Dipl. XXXIII (=XXII, CIL. III, p. 865) din 13 Maiu.

(12) P. 1246.

(13) Poate cea din diploma XXXI (CIL. III p. 1971) din 14 August 99.

la 134 (1). După această dată nici una nici alta nu mai sunt în Moesia, ci găsim în Dacia pe cea de-a doua adică «y comprise» și pe cea dintâi (2).

Pentru inscripția dela Carsium nu ar mai rămâneà dară în discuție, ca formând garnizoana de aici decât două *alae: ala Gallorum Flaviana* pomenită în Moesia Inferior atât în a. 99 cât și în a. 105 (3) și *ala II Hispanorum et Aravacorum* pomenită ca atare în diploma din a. 99 și ca *ala Hispanorum Arvacorum* în diploma din a. 138 (4), iar ca simplă *ala II Arvacorum* în inscripții mai târzii (5).

Dar și dintre aceste două *alae* numai *ala Hispanorum Arvacorum* ne e mai clar documentată (6) și anume în așà chip, încât suntem oarecum siliți să-i căutăm la Carsium locul ei de garnizonare. In adevăr pentru rezidența ei mai îndelungată în Moesia Inferior avem următoarele inscripții: 1° o piatră funerară din castelul roman de lângă Gauren aproape de gura Vidului ne pomenește pe un *veteranus alae II Aravacorum* cu familia sa (7); 2° o inscripție din Tomi numește pe un soldat al acestei *ala II Aravacorum* (ca și în inscr. din Gauren: nu *Arvacorum)*, care pune părinților împreună cu fratele său o piatră funerară aici in metropola Scythiei Mici (8); 3° o inscripție din Arrubium (9) amintește pe un *decurio alae II Ar[avacorum]*, care împreună cu fratele său, tot militar, pun un monument tatălui lor; 4° în sfârșit o piatră miliară a drumului roman dela Dunăre, pusă pe vremuri —la a. 200— în apropiere de Carsium și găsită în timpurile noastre în cimitirul turcesc dela Hârșova, ne spune că împărații Severus, Caracalla și Geta au restaurat drumul prin grija guvernatorului provinciei, servindu-se de soldații din *ala II Aravacorum: restituerunt per C. Ovinium Tertullum leg. Aug. pr. pr. ala II Arav[acorum...]* (10).

(1) Prin diploma XLVIII (=XXXIV, CIL. III, p. 877) din 2 Aprilie 134.

(2) Cf. Cichorius, p. 1245 sqq.

(3) Dipl. XXXI (CIL. III, p. 1971) din 14 Aug. 99 găsită la Oltina și dipl. XXXIII (=XXII, CIL. III, p. 865) din 13 Maiu 105 cu origine necunoscută.

(4) Dipl. CVIII (CIL. III, p. 2328[69]) din 28 Fevr. 138, găsită lângă Trnovo în Bulgaria.

(5) Dipl. XXXI *loc. cit.* și CIL. III, 7603 —piatră miliară,— 6218.

(6) Căci despre *ala Gallorum Flaviana* nu avem din Moesia nimic afară de cele două diplome.

(7) CIL. III, 12359.

(8) CIL. III, 14214[20].

(9) CIL. III, 6218 și p. 1355.

(10) CIL. III, 7603.

Toate aceste mărturii istorice ne arată două lucruri: 1° că *ala II (Hispanorum) Aravacorum* a stat neîntrerupt în Moesia Inferior, cel puțin dela a. 99 și până la a. 200, —și 2° că, în special după piatra miliară dela Hârșova, singură această *ala* poate fi mai cu probabilitate admisă ca garnizonând în Carsium.

Singurele dificultăți ce am mai aveà pentru a admite că de *ala II Hispanorum et Aravacorum* e vorba și în inscripția de fundație a lagărului dela Carsium, ar fi acestea două. Intâiu că într'o inscripție din Carsium e vorba de un *medicus cohortis* îngropat acolo, ceeace ar indicà oarecum ca garnizoană în Carsium o cohortă, nu o ală, și al doilea că s'ar puteà obiectà relativ la piatra miliară din a. 200, că nu e numai decât necesar ca *ala II Aravacorum*, care a făcut porțiunea de drum roman de lângă Carsium să fi și stat în lagărul de aici.

Prima obiecțiune cu *medicus cohortis* dispare dela sine dacă ne gândim la nenumăratele pietre funerare din CIL., cari ne pomenesc ca îngropați în locuri cu totul depărtate de garnizoana lor pe diferiți ofițeri, soldați și asimilați militari, singuri ori cu familiile lor.

A doua obiecțiune se poate imediat îndepărtà printr'un exemplu sigur despre realitatea afirmării noastre, că drumul dela Carsium a trebuit să fie făcut de soldații din Carsium și că deci *ala II Aravacorum* din piatra miliară dela a. 200 a fost de fapt garnizonată în Carsium, iar ca atare tot ea trebue căutată și în noua inscripție din a. 103, studiată aici de noi. In adevăr, din inscr. CIL. III, 4270 știm sigur că lagărul călăreților din *ala III Augusta Thracum sagittariorum* erà în castelul Adiaum la Răsărit de Brigetio, iar de altă parte nu mai puțin de șapte pietre miliare ne arată că drumul dela Brigetio la Aquincum, prin Adiaum, tocmai de această *ala III Thracum* a fost restaurat (1).

Pe baza argumentelor de mai sus cred deci că rândul al IV-lea al inscripției noastre trebue restaurat astfel: *ala [II Hispan(orum) et Aravacorum]*, iar întreaga inscripție a trebuit să fie astfel:

Imp(eratore) Nerva [Traiano Augusto Germanico] Dacico po[nt-(ifice) max(imo) tr(ibuniciae) pot(estatis) VII imp(eratore) IIII co(n)s(ule) V p(atre) p(atriae) sub] Q. Fabio [Postumino leg(ato) Augusti pr(o) pr(aetore)] ala [II Hispan(orum) et Aravacorum].

(1) Vezi citatele la Cichorius, P.-W, *s. v. ala*, p. 1266.

Fig. 7.

Dacă această restaurare a fragmentului din Carsium se admite, câştigăm pentru istoria ocupaţiunii militare a ţinutului dobrogean unul din cele mai importante monumente: zidirea castelului din Carsium chiar sub Traian ne lămureşte atunci şi mai bine extraordinara înflorire aşà de timpurie (prima jumătate a sec. II) a vieţii civile romano-thrace pe baze romane în teritoriile rurale din Dobrogea de mjiloc, precum avem de pildă în special mai în amănunte cunoscut teritoriul Capidavei, de care am vorbit atât mai sus, cât şi în comunicarea mea către Academie acum un an, cu privire la rezultatele primei campanii de săpături la Cetatea Ulmetum.

5. Ultimul fragment antic din Carsium, deşì de natură numai arhitectonic-ornamentală, este tot aşà de important ca inscripţia de mai sus. In adevăr arta superioară pe care o documentează acest respectabil bloc de marmură sculptată, găsit în ruinele cetăţii şi care a făcut parte din epistylul unei mari clădiri publice, mai probabil al unui frumos templu din oraşul civil Carsium, — e un semn că vechea aşezare romană de aici a fost nu numai din punct de vedere militar şi economic, ci şi cultural un centru important la Dunăre, — că anume, pe drumurile numeroase ce se adunau în mănunchiu aici, dela Axiopolis, Tomi, Histria şi Troesmis (1) nu veniau numai oameni şi bogăţii, dar şi înrâuriri şi forme artistice. Odată cu vinurile de Rhodos, aduse pentru desfătarea bogătaşilor, veniau şi blocuri de marmură din insulele greceşti, ori din Asia, sau din Grecia, pentru a împodobì clădirile publice romane de aici, întocmai ca în centrele înfloritoare dela Mare, în Callatis, Tomi şi Histria.

Fragmentul nostru de epistyl, de marmoră albă, compactă, e lung

(1) Cf. *Cetatea Ulmetum*, I, cap. IV şi harta.

de 1.70 m., înalt la kymation de 0.52 m. și lat, jos, pe fața care privià spre paviment, și erà de asemenea ornamentată, de 0.27 m. (planșa IV, fot. 1).

Deosebim pe kymation șase registre, dintre cari trei reprezentând arhitravul propriu zis, iar trei un fel de friză (1). Cele trei

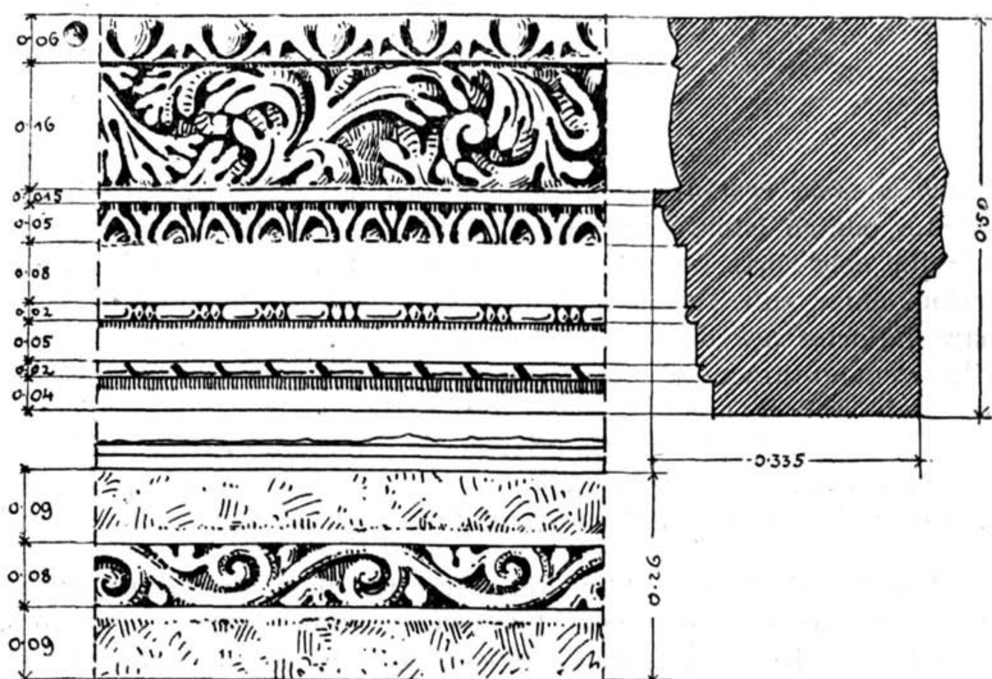

Fig. 8.

registre de jos sunt netede și numai linia lor de profil e ornamentată prin motivul denticulelor ori astragalului și anume: între registrul cel mai de jos și cel de deasupra lui e un cordon denticulat, pe când între al doilea și al treilea registru avem un astragal în forma tradițională a șiragului pe perle în ordinea: una lungă, cilindrică și subțire (în stilul roman și greco-roman al secolului al II-lea, ca la clădirile monumentale din Tomi (vezi planșa IV, fot. 2) ridicate pe vremea lui Marcus Aurelius în port (2), flancată de câte două perle mici și lunguiețe, așezate cu axa cea mai lungă vertical.

(1) Cf. secțiunea din fig. 10.

(2) Datarea e sigură prin pomenirea pe epistyl (inedit; se va publicà odată cu descoperirile mai nouă din Tomi) a guvernatorului provinciei, M. Servilius Fabianus Maximus, care a stat în Moesia inferioară prin a. 162.

Dintre cele trei registre superioare ale epistylului, cel mijlociu formează un fel de friză de foi de acanthus, foarte bogat stilizate și umplând tot câmpul, ca și în alt epistyl, dela Tomi, splendid lucrat și aparținând tot secolului al II-lea (vezi planșa V, fotogr. 1); cât privește celelalte două registre, formând bordura celui mijlociu, avem în registrul de sus motivul șirului de ove — în stilizarea romană a frunzelor ovale (1), — iar în registrul de jos, motivul frunzelor în formă de inimă (2), stilizate însă așà de mult că nici nu se mai recunoaște idea primitivă, ornamentul de frunze devenind un fel de ornament geometric cu triunghiuri convexe și concave, grupate câte trei: unul concav la mijloc flancat de două convexe și grupa întreagă închisă de câte două bare verticale în formă de săgeată ori de mugur. Stilizarea specială a acestui motiv ne întimpină de asemenea în formă analoagă pe cele două epistylii dela Constanța din sec. II.

Linia profilelor celor trei registre superioare este netedă.

In sfârșit pe fața de jos a epistylului avem în câmp adâncit un cordon de vreji, stilizat numai pe motivul curpenului, iar nu și al foilor.

Stilul fragmentului din Carsium indică, precum am notat mai sus, secolul II d. Hr., adică epoca Antoninilor, când și altfel constatăm în Scythia Minor cel mai înalt grad de înflorire economică și culturală, și când toate orașele acestui ținut, ba chiar și diferiții *vici* din teritoriile rurale se întreceau care mai de care în clădirea de temple și monumente publice de piatră și marmoră, în cinstea zeilor, împăraților și binefăcătorilor provinciei.

III.

Știri nouă dela Troesmis.

In apropierea comunei Turcoaia, la Sud de Iglița *(Troesmis)*, locuitorul Petcu Slave a găsit în anul 1904, întâmplător, pe pământul său de cultură așezat ca la vreo 1500 m. de raza comunei, un zid

(1) Ca pe kymation-ul dela templul lui Mars Ultor din Roma: cf. M. Meurer, *Vergleichende Formenlehre des Ornamentes und der Pflanze*, Dresden 1903, p. 363, tab. 5, fig. 10—12.

(2) Cf. R. Borrmann, *Die Baukunst des Altertums und des Islam im Mittelalter*, Leipzig 1904, p. 121, fig. 93.

de piatră gros de c. 0.55 m., pe care l-a distrus până la o adâncime de 1.70 m. și pe o lungime de c. 3.50 m., scoțând după obiceiul țerii toate pietrele, pentru a le folosì la vreo clădire de-a sa (1). Acest zid aveà perpendicular pe dânsul încă două: distanța dintre ele erà de c. 3 m. Prin urmare se vede că avem de-a face nu cu o întărire, ci cu o locuință. — Ce fel de așezare puteà fi aici, nu e greu de hotărît. Nu departe spre Nord — la 3-4 km. — erà marele centru roman din Troesmis (Iglița). Resturile dela Turcoaia aparțin unui conac, unei *villa (rustica)* de pe *territorium legionis V Macedonicae*, resp. după Marcus Aurelius, teritoriul orașului civil Troesmis, *territorium municipii*.

Dela 1904, cu toată intervenirea regretatului Tocilescu, ca să se facă o anchetă de autorități împotriva locuitorului, care să fie dat în judecată, și un raport amănunțit de către institutorul din Măcin, asupra săpăturilor făcute și lucrurilor găsite, chestiunea a rămas în acelaș stadiu (2). Prefectura de Tulcea a socotit rolul ei împlinit prin simplul referat trimes atunci Ministerului, pe baza raportului subprefecturii de Măcin. Muzeul Național împiedecat de alte lucrări, deasemenea nu s'a mai ocupat cu aceste ruine.

In timpul din urmă însă, s'au găsit tot lângă comuna Turcoaia două fragmente de inscripții, dintre cari una tocmai pomenește acel *territor[ium legionis]* resp. *[municipii]*, de care vorbiam mai sus. Cele două pietre au fost donate de dirigintele școalei din Turcoaia Muzeului regional din Hârșova, iar acolo au fost înregistrate ca provenind din ruinele cetății *Troesmis* (3). Chiar însă dacă aceste pietre au făcut cumvà parte, ca *material de construcție*, din cetatea byzantină, făcută de Iustinian pe locul vechiului Troesmis, una din inscripții, cea cu *territorium*, prin cuprinsul ei arată că originar piatra n'a fost pusă, în nici un caz, la vreo clădire din lagărul

(1) Socotesc ca o datorie de conștiință să protestez și cu acest prilej împotriva vandalismelor dela Celei, unde subt ochii jandarmilor și ai autorităților comunale, cu toate intervenirile noastre repetate, atât prin Ministerul Instrucțiunei cât și direct la Inspectoratul general al Jandarmeriei, distrugerea importantelor resturi antice dela cetate (castelul antic) și de subt sat (orașul civil antic), continuă absolut neturburată.

(2) Actele privitoare la ruinele dela Turcoaia, în Dosarul Muzeului Național de Antichități, a. 1904, f. 34 și 35.

(3) Intrebând încă odată pe d-l director al Muzeului regional din Hârșova special asupra originii și împrejurărilor găsirii celor două pietre, d-sa mi-a răspuns că sunt de fapt găsite la Turcoaia. — Mă folosesc și de acest prilej spre a arătà aici în general pentru activitatea d-sale de ocrotitor al antichităților locale, toate mulțumirile mele d-lui director V. Cotovu.

dela Troesmis, ci a fost așezată într'un *vicus* de pe *territorium legionis*, adică, cel mult, în cel mai apropiat loc posibil, în *vicus canabarum legionis V Macedonicae*. O origine chiar din ruinele antice dela Turcoaia nu e dar, după cele mai sus arătate, nicidecum exclusă.

1. Primul fragment din ținutul troesmens (vezi planșa V, fotogr. 2 și desemnul alăturat) e o piatră de calcar, înaltă de c. 0.40, lată de c. 0.50 și groasă de 0.10—0.14 m. Inălțimea literelor e de c. 0.05 m. In stânga se mai observă o parte din profilul chenarului.

Fig. 9.

Inscripție funerară. De completat, exempli gratia, cam astfel: (C. Iulius Valens, miles [ori, posibil, și veteranus] leg. . . . .) *mil[itavit] anno[s . . . .] vixit ann(os) XXXXII, p[osu]it titu[lum] . . .*

Că e aici vorba de un fost militar, cred că nu mai încape discuție, întrucât cuvântul *annos* e repetat: odată, se vede clar, că pentru anii vieții; cealaltă, după chiar urmele de litere din primul rând, fără îndoeală pentru anii milităriei. După forma literelor, inscripția se arată a fi de pe la sfârșitul secolului al II-lea, sau începutul celui al III-lea.

2. Al doilea fragment dela Turcoaia e de marmoră albă, înalt de 0.76 m., lat sus de 0.84, iar jos de 0.24 și gros de 0.05. E

deci o placă, prelucrată pe fața cu inscripția (vezi planșa V, fot. 2) pe motivul bine cunoscut de *tabula ansata,* folosit între altele și pentru inscripțiile de fundație ori inaugurale. Inălțimea literelor e de c. 0.07. In rândurile de sus literele sunt însă mai late, pe când în cele de jos sunt mai înguste. Pentru a se obțineà cât mai mult spațiu, în rândurile de jos devin frecvente și ligaturile.

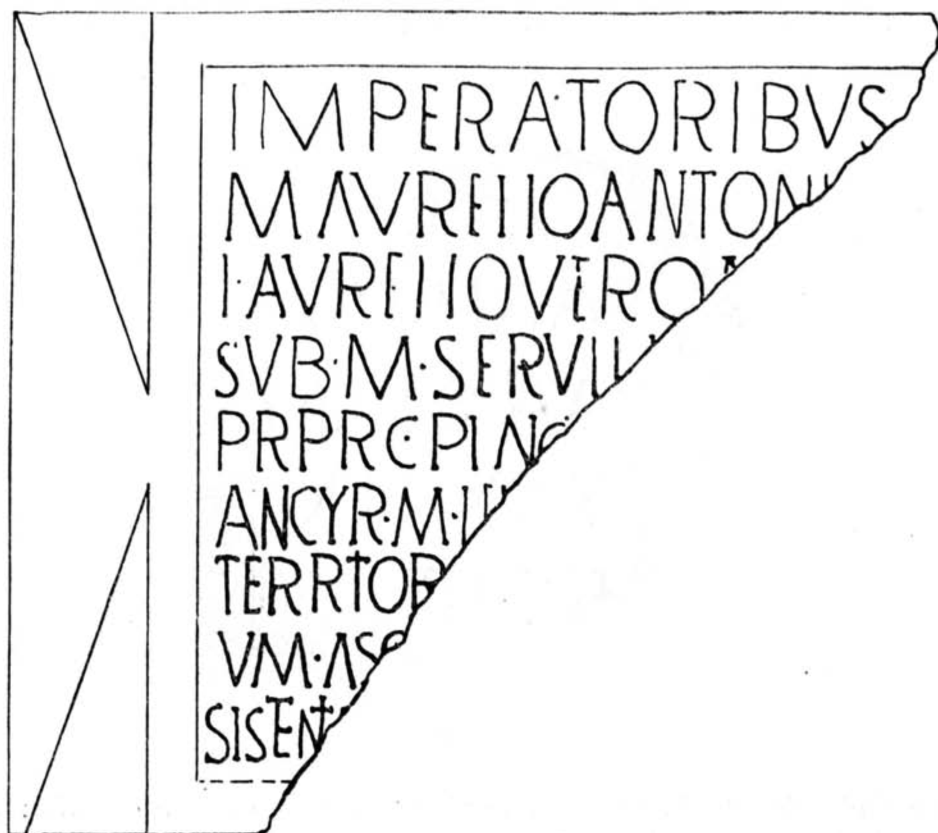

Fig. 10.

Intregirea acestei inscripții trebue să plece dela singurele rânduri al căror conținut și lungime le putem mai întâiu cu siguranță restabilì. E vorba de rândul 4, care nu a putut cuprinde decât numele guvernatorului și mențiunea LEG · AVG, continuată în rândul următor cu restul titlului PR · PR, și rândul 1, care nu a mai putut conțineà decât cuvântul CAESARIBVS: dacă întreg, ori prescurtat: CAESS, vom vedeà mai jos.

Dela început mai trebue apoi accentuat că textul a trebuit să

conţină în rândurile de jos mai multe litere ca în cele de sus, pentru motivul mai înainte arătat, iar placa din pricina atât a destinaţiei ei inaugurale (1), cât şi a textului din r. 1 şi mai ales din r. 4, a trebuit să fie spre dreapta încă destul de lungă mai departe şi a continuat *sus* probabil cu încă aproape o jumătate din lăţimea actuală, având deci în total o lungime de c. 1.25 m. — 1.30 m., care faţă de înălţimea ei de 0.75 m., ne dă proporţia mai puţin obicinuită, dar totuş folosită de peste 1—1 $^{2}/_{3}$ (2).

Să trecem la restaurare.

Rândul 1 n'a putut cuprinde decât doară vorba *Caesaribus*, scrisă, cel mult întreagă:

IMPERATORIBVS ❦ CAESARIBVS (3)

In acest caz, pentru rândurile următoare, având în vedere că mărimea literelor rămâne neschimbată până pe la al patrulea şir, nu putem admite pentru aceste rânduri un text mai lung decât cel mult 23 de litere (primul rând în cazul că vorba CAESARIBVS a fost scrisă întreagă) +2-4 litere, ca diferinţă de lăţime a caracterelor în r. 2 faţă de r. 1. Cu 25—27 de litere, noi însă nu putem da în r. 2 şi 3 decât titulatura cea mai simplă a împăraţilor, numai cu vorba AVGVSTVS, fără P(ONT) · M(AX), TR(IB) · POT şi COS, respective şi filiaţia. De altă parte însă numai cu cuvintele AVG (4) şi ET nu căpătăm decât un rând de 21 litere, ceeace e inadmisibil faţă de cele 23 de litere mai late din r. 1. Incă mai grea e restaurarea rândului 3, unde avem în loc de ANTONINVS numele aşà de scurt VERVS. Trecem dară deocamdată la r. 4.

---

(1) De obiceiu pietrele comemorative de acest fel au o formă accentuat prelungă, de cel puţin două ori lăţimea plăcii, dar adesea şi mai mult, deci lăţimea (adică înălţimea) faţă de lungime (adică lăţimea inscripţiei), e ca 1 : 2—2 $^{1}/_{2}$, ba în inscripţiile de fundaţie ale lagărelor de pe *limes*-ul alutan chiar de aproape 1 : 3 (CIL. III, 12601[b] : dela Bivolari, şi 13795: dela Racoviţa-Copăceni; originalele la Muzeul Naţional).

(2) Şi anume folosită tocmai în ţinutul nostru, la piatra inaugurală a castelului dela Carcaliu (CIL. III, 12483, a. 339): 0.80 × 1.10 m., care e deci chiar mai scurtă decât cum presupunem că a fost piatra dela Turcoaia-Igliţa.

(2) Palmeta din mijloc e sigură: ea se poate observà şi în fotografie. In ce priveşte această anticipare a titlurilor-nume comune celor doi împăraţi, cf. şi inscr. din Gortyna în Creta, pusă în a. 169: *Sacratissimi Imperatores Caesares Aurelii Antoninus et Verus Aug. Armeniaci, etc.* (CIL. III, 14120).

(3) Căci AVGVSTVS nu se scrie întreg, ci prescurtat, şi anume totdeauna astfel: AVG.

După o inscripţie onorară din Roma (1), care-i dă întreaga carieră, numele complet al guvernatorului pomenit în inscripţia noastră a fost: *M. Servilius, Q. f. Hor. Fabianus Maximus.* Fără filiaţie şi trib, dar cu toate numele îl întâlnim pe Fabianus pe o piatră miliară găsită la Casapchioi în ţinutul anticei *Histria,* în anul 162: ca guvernator al Moesiei inferioare M. Servilius Fabianus Maximus repară drumurile imperiale (2).

Dimpotrivă într'o inscripţie dela Gromşin, în Bulgaria, prin părţile anticului *Municipium Montanensium,* Fabianus e pomenit numai cu aceste nume: M. Servilius Fabianus, după cari imediat urmează titlul său de *leg. Aug. pr. pr.* (3). Inscripţia dela Gromşin, foarte înrudită în ce priveşte cuprinsul ei, cu inscripţia noastră dela Turcoaia, sună astfel:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) pro salute Imp. Caes. M. Aureli Antonini Au[g(usti)] et Imp. Caes. L. Aureli Veri Aug. M. Servilius Fabianus leg. Aug. pr. pr. templum vetustate corruptum a so[l]o per re[g(ionem)] Mont(anensium) restituit.

Iar o altă inscripţie dela Bela Slatina, tot în NV Bulgariei, pomeneşte, la câţivà ani după Fabianus (4), pe un alt guvernator al Moesiei inferioare tot ca ziditor de temple:

[Sar]apidi pro sa[l. Imperatorum] Caesarum Aug[g. M. Aureli Anto]nini et L. Aureli Veri [et Faustinae Au[g(ustae) liber(orum)q(ue) eorum t[emplum cum signi]s M. Ialli(us) Bass(us) le[g. Aug. pr. pr. inch]oavit; consummavit [....(alter!)....] [l]eg. Aug. pr. pr. [....] (5).

Pe baza acestor două inscripţii v. Domaszewski trage chiar concluzia: «cura igitur legati ad omnia templa regionis pertinuit».

Spre deosebire de pietrele miliare ori inscripţiile onorare, precum şi cele inaugurale de caracter solemn şi strict oficial, unde atât împăraţii cât şi guvernatorii sunt pomeniţi cu toate numele şi titlurile lor (6), pe inscripţiile inaugurale de caracter mai puţin solemn şi împăraţii şi guvernatorii sunt citaţi nu cu numele de ceremonie,

(1) CIL. VI, 1517.

(2) CIL. III, 12514.

(3) CIL. III, 12385.

(4) Stout, *Governors,* p. 54 sq., fixează pe Fabianus în a. 162 (după CIL. III, 12514) iar după el, în a. 165, pe M. Iallius M. f. Volt. Bassus Fabius Valerianus.

(5) CIL. III, 12387.

(6) Pentru M. Iallius Bassus, cf. CIL. XII, 2718, unde i se dau toate numele (trei cognomina) şi cariera întreagă.

ci numai cu numele și titlurile lor strict necesare și de fapt obicinuite,—precum s'a putut vedeà și din cele două inscripții dela Gromșin și dela Bela Slatina.

Este deci puțin probabil ca în inscripția noastră dela Turcoaia să fi fost date toate titulaturile împăraților și toate numele guvernatorului. Din r. 8: VMASO, care nu poate fi decât [o clădire, probabil: *templ]um a so[lo:* sigur], vedem că cuprinsul total al inscripției a trebuit să fie foarte înrudit cu al celor două inscripții citate mai sus. Completarea inscripției noastre trebue deci făcută cu referire specială la cele două pietre inaugurale dela Bela Slatina și Gromșin. Potrivit deci cu prescurtarea AVGG (sigură) din inscripția dela Bela Slatina, alăturea de textul complet [IMPERATORVM] CAESARVM, trebue, din cele două dificultăți ale completării textului inscripției noastre: una, de a scrie CAESARIBVS complet, dar de a nu puteà apoi ocupà rândurile următoare în chip convenabil, și cealaltă, de a scrie CAESS, dar a aveà nesimetria cu IMPERATORIBVS scris complet,—să alegem și noi pe cea mai mică, admițând textul scurt CAESS, după cel de mai sus AVGG.

Rândul întâiu al inscripției noastre a trebuit deci să fie astfel:

IMPERATORIBVS ☙ CAESS

Având 18 litere în r. 1, putem admite în rândul al doilea chiar cu 3 mai mult, precum am arătat mai sus, la p. 495, deci 21 de litere:

M · AVRELIO · ANTONINO · AVG · ET

De altă parte r. 4 n'a cuprins, de sigur, decât numele scurt al guvernatorului, ca în inscripțiile dela Gromșin și Bela Slatina, deci:

SVB · M · SERVILIO · FABIANO · LEG · AVG

Din numărul de 25 de litere ce ne iese în acest rând trebuesc mai întâiu scăzute cel puțin 2, căci SERVILIO a fost scris, precum se poate observà în fotografia acestei inscripții, numai SERVIL deci L legat cu I, după care a urmat, cu un punct între L și F (vezi în fotografie diferitele puncte între cuvinte), FABIANO. Dar e foarte probabil că AN din FABIANO a fost legat, ca în PLANC

din rândul următor (vezi fot.), așà încât r. 4 n'a avut decât cel mult (1) 22 de litere:

SVB · M · SERVIL · FABIANO (2) · LEG · AVG

Intorcându-ne acum și la r. 3, în chip regulat nu putem aveà aici decât 15 litere:

L · AVRELIO · VERO · AVG

Prin urmare, sau aici, prin excepție, AVGVSTO a fost scris întreg, sau spațiul lăsat gol a fost umplut cu vreun ornament, ca de pildă una sau mai multe palmete, precum găsim în r. 1. — Dar mai e și o a treia posibilitate. Pe o piatră miliară găsită la Buiuc-Tatlâgeac la N de Mangalia, Verus poartă singur încă în a. 162 titlul de *Armeniacus* (3), pe care Marcus Antoninus de abià din 164 înainte îl primește și numai după insistențele fratelui său (4). Chiar dacă piatra dela Tatlâgeac, n'ar aveà, cum crede Mommsen (5), valoare pentru a. 162, ci numai pentru a. 163, încă putem aveà în vedere pentru inscripția noastră titlul de *Armeniacus*, căci nu avem nici un motiv să credem că M. Servilius Fabianus n'a mai fost în 163 guvernator al Moesiei inferioare, ci chiar dimpotrivă. Intre 162 și 169 el e guvernator în cele două Moesii, întâiu în cea de jos, apoi în cea de sus (6): cât însă a stat într'o provincie și cât în cealaltă, deocamdată nu putem prea precis arătà, lipsindu-ne știrile. — Dacă admitem deci, că în inscripția dela Turcoaia a fost pomenit și titlul de biruință al lui Verus, atunci și ultima dificultate pentru completarea rândului 3 ar dispăreà. Am aveà atunci numai de prescurtat titlul de *Armeniacus*, așà ca rândul întreg să nu fie decât cu o literă, două mai lung decât cel precedent, adică cel mult de 23 de litere:

L · AVRELIO · VERO · AVG · ARMENIACO (7)

Pentru rândurile 5—9 ale inscripției noastre avem nevoie întâiu de

---

(1) Căci se poate ca și B să fi fost legat cu I ca L cu I în SERVIL, sau ca B cu I, în inscripția dela Bela Slatina (vezi-o în CIL. III, 12387).

(2) AN legate împreună.

(3) CIL. III, 7616.

(4) Vezi izvoarele de mine: *M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus*, p. 133 și la v. Rohden, P.-W II, p. 1186.

(5) *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, p. 249.

(6) Cf. și Stout, *Governors*, p. 28.

(7) NI legate împreună.

explicat cuvintele ***territorium*** și ***consistentes,*** cari apar în chip evident în rândurile 7 și 9.

In anii 162—163 legiunea V Macedonica se află tot la Troesmis, căci încă prin 165 subt M. Iallius Bassus o constatăm aici (1).

Prin urmare, acei ***consistentes*** de cari vorbește inscripția noastră trebue să fie tot bine cunoscuții ***veterani et cives Romani consistentes ad canabas legionis V Macedonicae*** (2), organizați quasi-municipal într'un ***vicus canabarum***, cu doi ***magistri canabensium*** și un ***aedilis***, și, firește, un ***ordo (decurionum)*** (3) care aici se numește, încă înainte ca Troesmis să fi obținut drepturi municipale,— ***ordo Troesmensium*** (4), — precum acest ***vicus canabarum legionis V Macedonicae*** se numește în chip cu totul excepțional și printr'o autonomie foarte largă, cu numele indigen ***Troesmis*** (5) încă din timpul lui Antoninus Pius: ***c(ives) R(omani) Tr[oesmi consistentes]*** (6).

Ce este acum acel ***territorium*** de care pomenește inscripția noastră? Firește, câtă vreme legiunea e încă la Troesmis, el e ***territorium legionis V Mac.*** Dar, în practică, precum ***vicus canabarum legionis V Mac.*** a devenit un ***vicus Troesmensium,*** tot așà, și cu atât mai mult, ținutul rural atârnător de legiune—adică de ***fiscus*** (7)—dar dat în arendă coloniștilor, e de fapt ***territorium Troesmense*** sau ***Troesmensium.*** Intrebarea e însă dacă prin ***territorium Troesmense*** avem a înțelege și organizarea quasi-municipală a tuturor ***vici***-lor din acest ***territorium,*** în felul celor de pe ***territorium Capidavense,*** având adică ***quinquennales*** ai întregului ***territorium*** ca magistrați supremi ai comunei acesteia rurale. In privința aceasta răspunsul e mai greu de dat. Putem spune numai atâta cu oarecare siguranță: având în vedere autonomia largă de care se bucură ***Troesmis*** ca ***vicus canabarum*** și rolul aproape municipal, pe care am văzut că-l jucà, e foarte pro-

---

(1) CIL. III, 6169. Cf. și Filow, *o. c.*, p. 64.

(2) CIL. III, 6166 (și p. 1008) din timpul împăratului Hadrian și 6167 din timpul lui Antoninus Pius.

(3) CIL. III, 6166 (dela Hadrian), 6162 și 6167 (dela Antoninus Pius) și cf. J. Jung în ***Beiblatt*** la ***Jahreshefte des Oesterr. archaeol. Inst. in Wien***, XII, 1910, p. 143sq. și nota 10, — și Schulten la Pauly-Wissowa, III, p. 1453.

(4) CIL. III, 775 interpretat de Jung, *l. c.*, n. 10.

(5) CIL. III, 6167.

(6) Cf. Jung, în ***Jahreshefte, l. c.***, p. 143, n. 10.

(7) Cf. Jung, *l. c.*, p. 144 și Filow, *o. c.*, p. 65, cu Schulten, la P.-W. III, p. 1454.

babil că diferiții *vici* de pe *territorium legionis*,—cari, firește, ca autoritate supremă administrativă și fiscală atârnau direct de legiune, adică, în ordine ascendentă, de *primus pilus*, de *praefectus castrorum* și în sfârșit de *legatus legionis*,—să se fi grupat împrejurul organizației quasi-municipale din *vicus Troesmensium*, alcătuind mai mult un fel de «*territorium municipii*» decât un «*territorium legionis*» (1), sau un *territorium* pur rural, ca cel din Capidava. In orice caz însă, acest *territorium* se va fi numit *Troesmense*, întocmai ca și canabele de lângă lagăr, și va fi atârnat edilitar de *magistri* și *aediles* din Troesmis, mai mult decât de orice altă autoritate.

Guvernatorul Fabianus având în 162-163 de făcut *a solo* clădirea de care vorbește inscripția noastră, va fi procedat și aici ca și în *territorium Montanensium: templum vetustate corruptum a solo per regionem Montanensium restituit* (2), adică a însărcinat pe quasi-magistrații și pe decurionii teritoriului să facă în numele său clădirea. Ce titlu vor fi purtat *magistri*-i din Troesmis ca reprezentanți ai întregului *territorium Troesmense*, e firește greu de hotărît. Ei s'au putut numì și *praefecti* și *praepositi* și *principes* și *actores* și *curatores* și poate și *magistri* ori *quinquennales* (3), ori chiar *aediles*, ca la Regensburg: *aedilis territorii contr(arii?) et kastrorum Reginorum* (4). Mai probabil e, având în vedere caracterul de domeniu fiscal al teritoriului troesmens, să se fi numit *praefecti* (5), ori, având în vedere numai situația lor de *magistri canabensium* în Troesmis, să se fi numit pentru *territorium*, *principes territorii Troesmensis* (6).

Potrivit cu aceste considerații am aveà dară pentru rândurile 5—9 de dat următoarele completări cu titlu ipotetic:

---

(1) In sensul strict al cuvântului, referindu-se numai la însuș ținutul folosit direct de legiune pentru nevoile ei, ca în inscripția din Aquincum, CIL. III, 10489: *Imp. Caesar M. Aur. Severus [Alexander p. f. Aug.] balneum a solo territorio leg. II Ad. p. S. fecit curante Fl. Marciano cos.* Cf. și inscr. din a. 268 pomenind niște *thermas maiores leg. II adi. Claudianae* (CIL. III, 10492).

(2) CIL. III, 12385. Cf. observația lui Mommsen la acest număr: «mihi *regio* videtur accipienda esse de civitatis territorio eaque civitas iussu legati aedem refecisse».

(3) CIL. III, p. 2551 sq. și p. 2673.

(4) CIL. III, 14370[10].

(5) Cf. CIL. III, p. 2552, *s. v.*

(6) Vezi analogiile în CIL. III, p. 2552 *s. v.*

PRPR C PLANC*ius* · · · · · · · · · · · · · · · *domo*
ANCYR · M · IN*steius (?)* · · · · · · · · · · · *praef.* (1)
TERRITOR*ii Troesmensis templ*
VM · A · SO*lo fecerunt vet. et c. R. con*
SISTENTIB*us Troesmi ad legionem V Mac.* (2)

Am admis în r. 9 lecțiunea *consistentibus Troesmi*, în vedere că uzul stabilit pe vremea lui Pius prin inscripția CIL. III, 6167: *cives Romani Troesmi consistentes*, n'a putut în anii următori să slăbească, ci dimpotrivă va fi devenit statornic, iar determinarea iuridică a legăturii celor *consistentes* cu legiunea am crezut că e în deajuns exprimată prin *ad legionem V Mac.*, ca în diferitele inscripții din Pannonia: *veterani et cives Romani consistentes ad legionem II Ad.* (3),—aceasta cu atât mai mult, cu cât *consistentes Troesmi ad canabas* .... ar fi fost propriu zis un pleonasm, expresia *Troesmi* înlocuind în inscripția de pe vremea lui Pius expresia *ad canabas* de pe vremea lui Hadrian (4).

Cât privește însăș justificarea epigrafică a textului propus, am aveà în r. 7, 24 –25 de litere, în r. 8, 25, iar în r. 9, 29.

Numărul de patru litere în plus în ultimul rând e aproape indicat prin îngustimea încă și mai mare a literelor din acest rând față de cele precedente și prin numărul mare de ligaturi ce-l observăm în partea păstrată a acestui rând.

Având în vedere cele de mai sus, inscripția restaurată s'ar înfățișà cam ca în fig. 11.

Adică: *Imperatoribus [Caes(aribus)] M. Aurelio Antoni[no Aug(usto) et] L. Aurelio Vero [Aug(usto) Armeniaco] sub M. Servil(io) [Fabiano leg(ato) Aug(usti)] pr(o) pr(aetore) C. Planc[ius.... domo] Ancyr(a) M. In[steius?.... praef(ecti)] territor[ii Troesmensis templ]um a so[lo fecerunt vet(eranis) et c(ivibus) R(omanis) con]sistenti[bus Troesmi ad legionem V Mac(edonicam)].*

Inscripția are deci a fi datată din a. 162—163, și anume pentru cazul că titlul de *Armeniacus* s'ar confirmà, mai exact din 163.

(1) Sau *principes.*

(2) Pentru *fecerunt* cu dativul interesului, cf. inscr. analoagă din Durostorum (CIL. III, 7474): *templum et statuam c. R. et consistentibus in canabis Aelis leg. XI Cl. Cn. Oppius Soterichus et Oppius Severus fil. eius de suo fecerunt* (pe vremea lui Pius): dedicația a fost făcută prin guvernatorul provinciei

(3) Vezi citatele la Schulten, în P.-W. III, 1452 sqq.

(4) CIL. III, 6167 cu 6166.

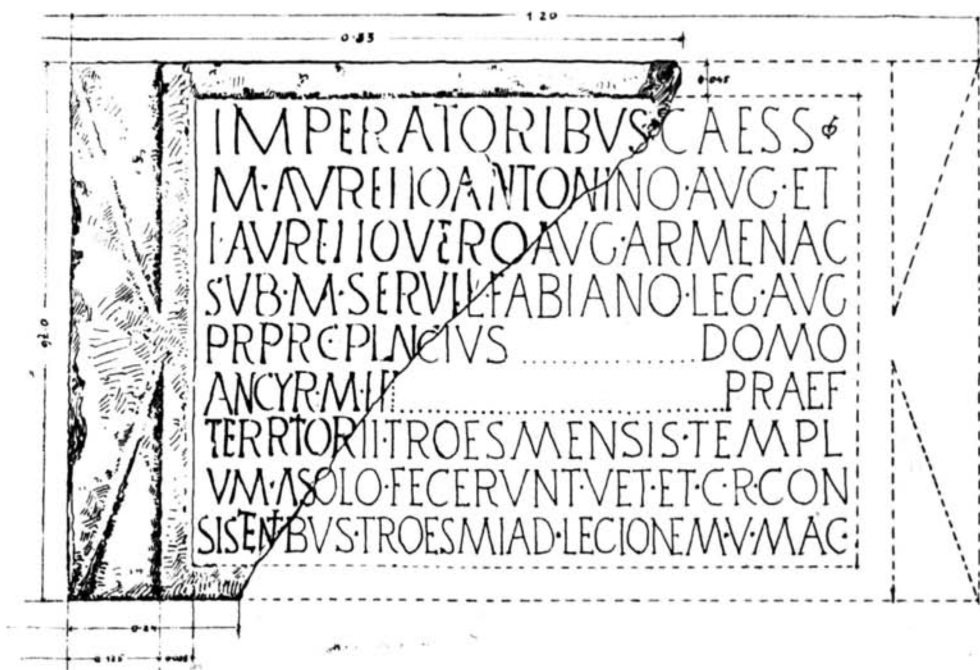

Fig. 11.

De reţinut din ea e documentarea *teritoriului troesmens* ca organizaţie specială şi după cum am căutat a dovedì mai sus, oarecum autonomă, în legătură mai mult cu însuş centrul quasi-municipal, cu constituţie vicană din Troesmis, decât cu însăş legiunea V Macedonica şi reprezentanţii ei.

Fireşte partea ce ni s'a păstrat din inscripţie e prea mutilată, pentru a conchide cu siguranţă asupra amănuntelor de organizare a teritoriului pomenit, dar sper că în linii mari cele mai sus susţinute sunt exacte şi se vor confirmà prin descoperirile ce se vor mai face în acest ţinut.

IV.

Ştiri nouă din Noviodunum.

In anul 1902, Tocilescu anunţà că a primit la Muzeu o piatră cu inscripţie, găsită ca material de construcţie în ruinele cetăţii antice dela Isaccea şi o publică în *Revista pentru Istorie,* VIII (1902), p. 283, dându-i numai textul:

......c]uram agent(ibus) Ti(berio) Cl(audio) Valen(te) q(uin)q(uennale) et Calsi(o) Celerian(o) et.... m(agistris), cu această explicare:

«Este de sigur vorba de o lucrare făcută sub îngrijirea lui Tib. Claudius Valens duumvirul quinquennal și cei doi magistri ai unui pagus de pe teritoriul vechiului Noviodunum».

Cum explicația dată de Tocilescu nu este exactă, am căutat să revăd și textul inscripției, înainte de a-i da interpretarea cuvenită. Printre pietrele depozitate la Muzeul Național am găsit în adevăr fragmentul respectiv, care e o simplă așchie (groasă numai de câțivà centimetri: 0.035—0.10, înaltă de 0.74 și lată de 0.62) de pe fața scrisă a unui altar votiv(1). Din profilul inferior al altarului (vezi fotografia) e păstrat doar strictul trebuitor pentru a mai puteà recunoaște natura monumentului (înălțimea soclului 0.33, lățimea păstrată 0.68, adâncimea profilului 0.06).

Fig. 12.

Revederea textului inscripției (înălțimea literelor: 0.065 în r. 1—5 și 0.032 în r. 6) mi-a arătat că de fapt lectura lui Tocilescu erà pe alocurea greșită. Se pot vedeà încă foarte clar pe piatră următoarele litere:

(1) Vezi pl. VI, fig. 1.

. . . *d(...) cu | ra(m) agent(ibus) | Ti(berio) Cl(audio) Valent(e) | q(uin)q(uennale) et Celsio | Celerian(o) et Cl(audio) | ... mag(istris).*

Literele destul de frumoase ale inscripţiei şi profilarea îngrijită a bazei indică prin caracterul lor secolul al II-lea d. Hr. Rusticitatea netezirii feţei pietrei calcaroase arată de altă parte mediul rural unde a fost făcut şi pus monumentul.

Despre teritoriul rural al Noviodunului n'avem până acum decât ştiri indirecte. Şi anume, cu absolută siguranţă nu putem socoti ca aparţinând la acest *territorium* decât *villa* şi *vicus* pomenite în CIL. III, 14447: *termini positi inter Siampudi [vil]lam [et] vican(os) B...ridave.... et Siribuendu.....kal. Apr.*, prin a. 200, când pietrele de hotar au fost puse *[i]ussu et ex decr[et]o v. c. Ovini Tert[ul]li co(n)s(ularis)* (1).

Tot de teritoriul noviodunens a ţinut însă fără îndoeală şi însemnata aşezare romană dela Nicoliţel, care într'o vreme, poate în legătură cu năvălirile Goţilor din sec. al III-lea înainte, a căpătat şi foarte puternice întărituri, atât ca cetate, cu ziduri, cât şi ca întărire strategică, cu un întreg sistem de valuri de pământ, cari se întind până azi pe o distanţă de zeci de chilometri la NE, SE şi SV de satul Nicoliţel (2). Inscripţiile găsite la Nicoliţel (3) documentează aici prezenţa unei populaţii romane cu caracter numai civil, şi anume: una din inscripţii, în latina vulgară, pomeneşte pe membrii unei numeroase familii care ridică un monument funerar *pari (=compari) et patri*, iar cealaltă, votivă, ne face cunoscuţi trei *sacerdotes Iovis Optimi Maximi Dol(y)cheni*, cari pun un *votum* zeului lor,—adorat pe cât se pare, mai mult decât alţii în ţinutul noviodunens, — precum se înţelege din această inscripţie în comparaţie cu cea următoare dela Meidanchioi.

In adevăr e mai mult decât probabil —având în vedere apropierea de Isaccea — că tot în *territorium Noviodunense* e de aşezat şi centrul roman dela Meidanchioi (4), de unde avem inscripţia inaugurală a unui templu ridicat lui *Iupiter Optimus Maximus Doly-*

(1) Cf. *Cetatea Tropaeum*, p. 20.

(2) Cf. harta dela *Cetatea Ulmetum*, I.

(3) CIL. III, 7520 şi 7521.

(4) Lucru pe care l-am făcut încă în harta mea istorică *Dobrogea în timpul Romanilor*, dată ca anexă la *Cetatea Ulmetum*, I, 1912.

chenus, pe vremea lui Elagabal (1) de trei *sacerdotes* ai lui, după nume orientali, doi poate chiar Syrieni (2) *(Barsemon, Dammas)* și cari *templum a solo fecerunt* (3), în respectivul *vicus* al cărui nume nu-l cunoaștem încă.

Dimpotrivă este cu siguranță greșită în *Corpus* III, p. 2670, interpretarea inscripției găsite la Babadag și care pomenește la a. 178 un *vicus* locuit de *cives Romani (et)* (4) *veterani vico Nov. (consistentes?)* (5), atunci când *vico Nov.* e rezolvit de editori ca *vico Nov(ioduni)*. — Piatra a fost găsită la Babadag : aceasta e sigur. Dar la Babadag s'au mai găsit și alte monumente antice (6), cari tocmai ne arată că acolo a fost în orice caz o așezare romană și deci nu avem nevoie să presupunem că inscripția noastră a fost adusă la Babadag tocmai dela Isaccea. Căci un *vicus Noviodunі* numai la Isaccea poate fi căutat, precum au și făcut editorii Corpului, identificând acest *vicus Nov.* cu *Noviodunum*. Tocilescu cetind (7) *c(ives) R(omani) v(eterani) et Viconov(enses)*, greșește în ce privește stabilirea raportului epigrafic între termenii acestei formule, care nu poate fi decât: *c(ives) R(omani) (et) vet(erani) vico Nov. (consistentes)* (8), dar are dreptate când și în *Fouilles et recherches* (9) și în *Catalogul Muzeului Național* (10), nu admite lectura din *Corpus*, cu Noviodunum, ci dă un *vicus Novus*, un Sat Nou, ca nume al localității antice dela Babadag.

Intorcându-ne acum la inscripția din Isaccea privitoare la un *quinquennalis* și având în vedere explicațiile ce am dat în prima parte

---

(1) Peste numele lui care a fost martelat e apoi săpat numele împăratului Severus Alexander.

(2) Cf. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 206.

(3) CIL. III, 14445.

(4) *Cives Romani veterani*, fără a subințelege *et*, e un pleonasm neadmisibil, de aceea în transcrierea textului inscripției trebue numai decât pus *et* între parenteze ca fiind aici subînțeles de cei antici, și uitat ori lăsat cu știință la o parte din lipsa de acuratețǎ, altfel în general caracteristică acestei inscripții.

(5) CIL. III, 14448.

(6) CIL. III, 13739, 14214^{24} și 14448.

(7) In *Fouilles et recherches* p. 203.

(8) Se poate de altfel ceti și simplu *Viconovenses*, cum a cetit Tocilescu, adică fără *consistentes*.

(9) P. 203

(10) București 1906, p. 34, nr. 492, unde repetă greșeala: *„cetățenii romani veterani* (în loc de *«și veteranii») și cei din* (în loc de *„locuind în“*) *Satul Nou“*.

a acestei comunicări, despre *territorium Capidavense*, interpretarea titlurilor de *quinquennalis* și *magistri* din noua inscripție dela *Noviodunum* nu poate fi decât aceasta:

Tiberius Claudius Valens e *quinquennalis territorii Noviodunensis*, în întregimea acestui *territorium;* ca atare el ocupă față cu cei doi *magistri* pomeniți împreună cu el o situație supraordonată: cei doi *magistri* reprezentând numai un, sau câte un *vicus* din *territorium*.

Opera făcută de acești «magistrați» rurali firește nu poate fi gândită ca în însuș cuprinsul castrului, ori al teritoriului rural al castrului dela Noviodunum, ci numai pe teritoriul de caracter civil, quasi-municipal, organizat în vecinătatea și sub auspiciile stațiunii militare dela Isaccea, dar autonom față de comandamentul militar de aici și avându-și ca și la Capidava numai legături foarte laxe cu autoritățile militare.

Cari sunt aici aceste autorități și cât de departe se întinde teritoriul rural noviodunens cu caracter milităresc, adică anexat direct lagărului, pentru trebuințele sale? La această întrebare nu se puteà răspunde până acum decât numai cu privire la timpul de după Diocleţian, dela care înainte în Noviodunum e garnizonată o întreagă legiune, *I Iovia* (1) (împreună apoi și cu auxiliarii *milites primi Constantiani);* întinderea de *territorium* necesară în acel timp lagărului din Noviodunum erà firește mult mai mare ca înainte, când aici nu erà decât un *castellum* de graniță, cu o garnizoană de trupe— am zice deocamdată prin ipoteză — auxiliare.

Mai multe cărămizi găsite în ultimul timp la Isaccea ne dau în sfârșit răspunsul la întrebarea de mai sus și pentru sec. II—III. Anume în Noviodunum erà o stațiune a flotei imperiale a Moesiei *classis Flavia Moesica*.

Pe cărămizile găsite la Isaccea deosebim următoarele stampile (vezi fig. 13):

---

(1) Asupra izvoarelor și discuției, dacă în Noviodunum a fost așezată de Diocleţian *leg. I Iovia* ori *leg. II Herculia* (după nouăle argumente aduse de mine și de Filow, în Troesmis; cf. și Mommsen în CIL. III, p. 999) cf. scrierea mea *Salsovia*, p. 21, 26, 39 și n. 2, 40 și notele, și Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, p. 83 sq.—Pentru alte mențiuni antice despre Noviodunum, v. A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie von Europa*, III, p. 751.

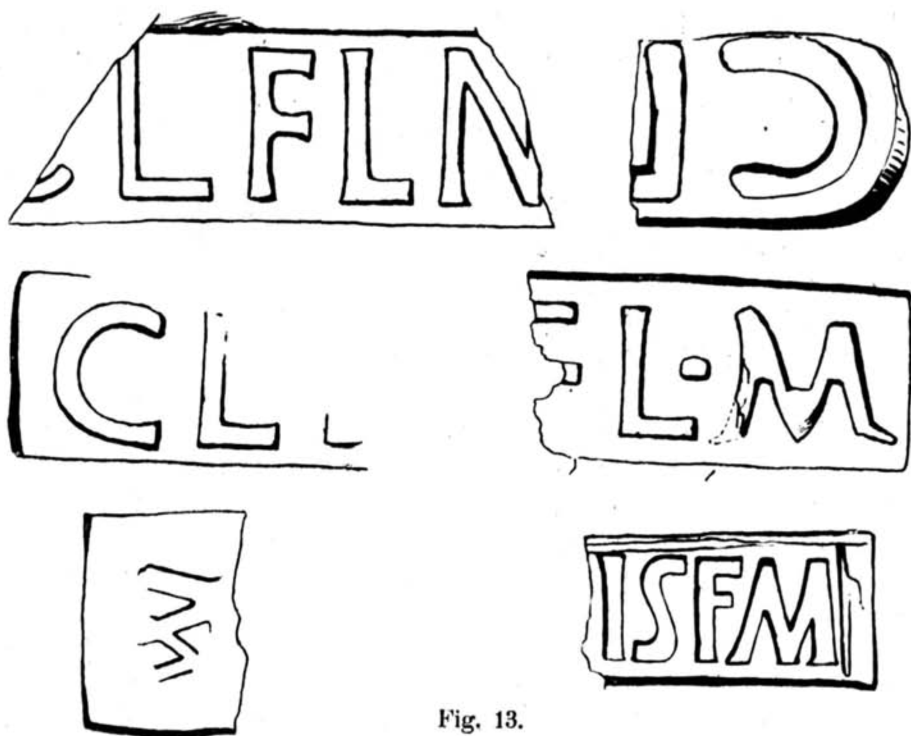

Fig. 13.

Prescurtarea obicinuită a fost deci: CLFLM, *cl(assis) Fl(avia) M(oesica).* — Cărămizile fabricate de soldații cari își făceau serviciul în stațiunea dela Noviodunum a flotei de pe Dunărea Moesică, au servit firește la ridicarea lagărului și cazărmilor respectivilor *classici* de aici.

Astfel prin cărămizile dela Noviodunum ni se face cunoscută prima stațiune sigură a flotei Moesice, înainte de secolul al IV-lea (1). Căci altminteri nu știm din descoperirile monumentale de până acum decât următoarele lucruri despre *classis Flavia Moesica* în primele trei veacuri ale existenței ei.

(1) Prin ***Notitia Dignitatum Or.*** ni se fac cunoscute următoarele stațiuni: Margum, Viminacium, Egeta, Ratiaria, în Moesia Superior (XLI și XLII), — Transmarisca, în Moesia Inferior (XL) și Plateypegiae în Scythia Minor (XXXIX). Ca detașamente din foasta ***classis Moesica,*** cu stațiuni navale în Flaviana (Scythia Minor: XXXIX 20), Appiaria și Altinum (Moesia Inferior XL 22 și 28), avem a socoti pe ***milites nauclarii*** pomeniți de ***Notitia*** ca garnizonând în aceste localități. Cf. și Fiebiger, in P.-W., III, p. 2646 sqq. Pentru o stațiune a flotei Moesice în interiorul provinciei Moesia Superior, pe lângă Naissus, la Morava (Margus), cf. Premerstein-Vulić în ***Jahreshefte d. k. Oesterr. arch. Inst.*** III, 1900, Beibl. p. 132.

Intr'o diplomă militară dată de împăratul Domițian la 14 Iunie 92 *iis qui militant in classe Flavia Moesica*, găsim pomeniți șapte soldați veterani, cu nume în parte specific provinciale (1). O altă diplomă dela Traian, dată la 14 August 99, menționează în special pe *classici in Moesia inferiore* (2), iar o a treia tot dela Traian, dată la 13 Maiu 105, pe aceiași *classici*, însă fără altă determinare specială (3). In sfârșit o diplomă dela Hadrian, dată la 28 Fevruarie 138 pomenește pe *classici* în Moesia, de asemenea fără determinarea specială, dacă numai din Moesia Inferior, precum se precizează pentru auxiliarii din *alae* și *cohortes*, sau în general din Moesia (4).

Apoi, din câtevà inscripții răspândite (5) cunoaștem vreo cinci prefecți ai flotei Moesice; notăm în special o inscripție din Salonae, care ne face cunoscut pe un *praefectus classis Flaviae Moesicae*, devenit apoi *procurator Aug.* în Dalmatia (6); o inscripție din Tomi, pomenind pe un ἔπαρχος κλάσσης Φλ(αουΐας) Μυσικῆς Γορδιανῆς, devenit apoi și el, după terminarea carierei militare, tot *procurator Augusti* (7) și anume chiar în Moesia inferioară; o inscripție din Chersonesus Taurica, pusă în a. 185, menționează pe un *trierarchus classis Flaviae Moesicae*, originar din Ravenna (8), iar o a patra, din Tomi, începută latinește și încheiată grecește (9), pe un *veteranus classis Flaviae Moesicae* (10).

Cărămizile dela Isaccea alcătuesc deci o foarte prețioasă contribuție la istoria flotei Moesice, așà de puțin cunoscute, și în aceeaș vreme ne lămuresc și asupra caracterului primului castel militar ridicat la Noviodunum. Acest centru militar a fost anume la început numai o stațiune a flotei Moesice, iar teritoriul anexat lagărului spre folosința *classici*-lor a trebuit să fie foarte modest. Ca

---

(1) CIL. III, p. 1966, D. XXII (=p. 858, dipl. XV).

(2) CIL. III, p. 1970, D. XXX.

(3) CIL. III, p. 1972, D. XXXIII (=p. 865, D. XXII).

(4) CIL. III, p. 2328[69], D. CVIII.

(5) CIL. VIII, 9358; IX, 3609; VI, 1643; III, 8716 și *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, 22 sq. și cf. Fiebiger, *l. c.* Dimpotrivă Sex. Octavius Fronto din CIL. III, p. 858 nu este *praefectus classis*, ci *leg. Aug. pr. pr.* al Moesiei inferioare, precum arată și Stout, *Governors*, p. 43.

(6) CIL. III, 8716.

(7) *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 22 sq. Cf. și Klebs, *Prosopographia imp. Rom.* I, p. 13, s. v *P. Aelius Ammonius.*

(8) CIL. III, 14214[34].

(9) Nu cum se face de obiceiu, dându-se acelaș text în două limbi.

(10) CIL. III, 7552.

urmare teritoriul dat coloniştilor civili a putut fi cât de respectabil şi astfel avem şi la Noviodunum, ca şi la Capidava, de constatat o naştere şi desvoltare a Romanismului organizat quasi-municipal în *territoria* cu *quinquennales*, compuse din *vici* conduse de *magistri*, pe baze pur civile, iar nu în legătură cu ocupaţia militară, cu *territoria legionum*, conduse de comandanţii militari şi colonizate subt auspiciile acestor comandanţi. Populaţia pur civilă, daco-romană, ori orientală-romanizată, constatată mai sus, prin inscripţii ca locuind în diferiţii *vici* de pe *territorium Noviodunense*, a trăit astfel aici în condiţii analoage cu cele dela Capidava, iar nu cu cele dela Troesmis, unde avem a face cu un *territorium legionis*.

V.

Un Mithraeum la Acbunar.

Franz Cumont cunoşteà, până la 1899 (1), trei localităţi în Scythia Minor, unde erà adorat *Deus Sol Invictus Mithras*: Troesmis, Tropaeum Traiani şi Tomi (2). De atunci s'au mai găsit monumente privitoare la cultul Soarelui în Salsovia (3), în teritoriul troesmens (4) (la Acbunar) (5) şi la Ulmetum (6). De asemenea s'a mai găsit la Tropaeum Traiani un relief mithriac, rămas până azi inedit şi pe care îl voiu face cunoscut într'o comunicare specială, odată cu celelalte ştiri nouă, destul de numeroase, ce mai avem dela cetate şi dela monumentele comemorative din apropierea ei.

Cum despre monumentul dela Salsovia m'am ocupat pe larg la timpul său, iar despre cel dela Ulmetum voiu vorbì în curând, când voiu comunicà descoperirile ce am făcut anul trecut în a doua campanie de săpături la această cetate, pentru azi îmi rămâne să mă ocup mai deaproape cu monumentele mithriace dela Acbunar.

In urma intervenţiei Direcţiunii Muzeului Naţional, învăţătorul

(1) *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, II, Textes et monuments, Bruxelles, 1896, p. 130, 272 sqq., 470 şi cf. vol. I, Introduction, Bruxelles 1899, p. 364.

(2) Vezi citatele la Cumont, *l. l.*

(3) Vezi toată literatura chestiunii în scrierea mea *Salsovia*, Bucureşti 1906.

(4) Cf. argumentarea de mai jos.

(5) Cf. C. Moisil în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, II, 1909, p. 46.

(6) Cf. *Cetatea Ulmetum*, II, în *An. Ac. Rom.*

Ilie Stănescu din comuna Cârjelari, plasa Măcin, jud. Tulcea, a făcut în vara anului 1908 o cercetare asupra împrejurărilor în cari s'au găsit fragmentele mithriace din satul Acbunar, şi, după cererea Muzeului, trimiţându-le prin prefectură la Bucureşti, a făcut şi un raport cu data de 13 Iunie 1908. Din acest raport citez aici următoarele părţi: «Locuitorul Drăghie Gheorghe a voit să-şi împrejmuească curtea cu şanţ. A început a săpà la fundul ei şi a dat de un zid de piatră în pământ cam de 1 m. lăţime şi de 1 m. adâncime. A scos piatră brută pe o lungime de 25 m. (lăţimea curţii lui). Dela acest zid înspre Nord, la o depărtare de vreo 30 metri, la suprafaţa pământului ieşiseră, din cauza ploilor şi a trecerii vitelor, câtevà bucăţi de piatră brută. In acest loc, acum un an, fiul lui Drăghie Gheorghe a găsit o monetă de aramă, în mărimea unei piese de 5 lei... pe care a dat-o fostului cârciumar.... Săpând [aici] la o adâncime de 30 cm. a găsit [unul dintre fragmentele de reliefe] şi apoi la o adâncime de 0 m. 50 a găsit [un relief întreg]. Celelalte bucăţi le-a găsit amestecate cu pământ la mici distanţe. In timpul săpării s'au găsit şi nişte bucăţi de olane, mai groase şi mai late ca cele obicinuite, precum şi un fel de opaiţe de lut (arse), din cari una se păstrează cu cele 12 pietre la oficiul primăriei....».

Mai întâiu trebue să notez că din cele 12 pietre de cari e vorba în raport numai 10 au ajuns la Muzeu. Deasemenea nici opaiţul antic nu a fost trimis (1). Două dintre fragmente s'au pierdut la prefectura din Tulcea (2). Celelalte resturi antice, lămpile, olanele, moneta s'au risipit chiar în sat.

Din raportul învăţătorului din Cârjelari rezultă că fragmentele de marmoră au fost găsite *in situ*. Olanele de cari e vorba în raport, au alcătuit probabil chiar acoperemântul mitreului (3). Zidul cel mare însă, de 1 m. grosime, găsit la 30 m. spre Sud de punctul unde se aflau bucăţile de marmoră şi olanele, n'a putut în nici un caz face parte din însăş clădirea mitreului, întrucât lungimea sa de 25 m. nu ne îngădue a-l socotì nici în lăţimea mitreului, care nu putea aveà decât cel mult 6—7 m., dar de obiceiu încă mai puţin

(1) Cf. in Dosarul Muzeului Naţional pe 1909, f. 42: adresa prefecturii de Tulcea, cu No. 1887, din 11 Martie 1909.

(2) Precum reiese din compararea adresei citate cu cea anterioară, No. 244, din 14 Ianuarie 1909 (Dosar cit. f. 12), unde e vorba de o piatră de marmoră şi 11 fragmente aflătoare la prefectură, pe când cu adresa din 11 Martie se trimet Muzeului împreună cu piatra numai 9 fragmente.

(3) Cf. asupra mitreului din Sarmizegetusa, amănunte analoage la Cumont, II, p. 281.

decât atâta (1), nici în lungimea templului lui Mithras, întrucât chiar ca lungime e prea mare (2), și apoi și locul unde s'au găsit olanele și reliefele ne împiedecă de a admite o atare orientare a mitreului. Zidul de piatră din Acbunar aparține unei alte clădiri publice din așezarea civilă romană (un *vicus*) de aici și anume, fie în directă legătură arhitectonică cu mitreul, fie independentă de acesta.

Firește, o orientare mai sigură asupra acestor ruine nu ar puteà fi dată decât prin săpături. In orice caz însă mulțimea reliefelor mithriace găsite în acelaș loc, lămpile (3), olanele și pietrele neregulate de zidărie găsite tot acolo, arată în chip sigur că la Acbunar avem a face cu un *mithraeum* părăsit și prăbușit, rămas aproape neatins din vechime până la noi.

In afară de relieful păstrat intact, mai avem în total nouă fragmente, cari fac parte din încă cel puțin trei icoane mithriace, ceeace ne dă numărul destul de respectabil de patru sau chiar, mai sigur, cinci chipuri de cult solar găsite la un loc.

Din cele cinci reliefe numai unul a purtat inscripție, celelalte sunt fără nici o urmă de litere. Totuș — față de dimensiunile lor modeste — nici unul nu pare a fi fost însuș *simulacrum dei*, care steteà în fundul templului, fie lângă, fie chiar prins în peretele respectiv, și aveà de obiceiu dimensiuni mai mari decât diferitele reliefe de caracter votiv expuse tot în, sau lângă templu (4), ci cele

(1) Mitreul din Roma, sub biserica San-Clemente, are 9 m. pe 6 m. (Cumont, *o. c.* II, p. 205); mitreul dela Ostia, lângă termele lui Antoninus Pius, 16 m. pe 5.25 (*ibid.* p. 241); mitreul dela Spoleto 21. 10 m. pe 3.90 m. (p. 255); mitreul dela Aquincum 15.03 pe 7.06 (p. 321), etc. Cel mai mare ***mithraeum*** cunoscut, din Sarmizegetusa, ale cărui dimensiuni sunt în adevăr excepționale, pare a fi măsurat (nu e păstrat decât în parte) 26 m. pe 12 m. Pentru numeroasele mitree dela Ostia, vezi acum articolul lui L. Paschetto: ***Il culto di Mitra ad Ostia*** în ***Bilychnis, Rivista di studi religiosi***, I, Roma 1912, p. 463 sqq., cu desenuri și planuri,—dat ca fragment din monografia aceluiaș despre ***Ostia, Colonia Romana***, Roma 1912.

(2) Cf. nota precedentă și în general Cumont, *o. c.* II. Cf. ca exemplu mai apropiat de mithraeum, cel din Konjica (la SV de Sarajevo) cu dimensiunile 9 m. pe 5 m. (Patsch, ***Archäol.-epigr. Unters. z. Geschichte d. Röm. Prov. Dalmatien***, în ***Wissenschaftl. Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina***, VI, p. 188).

(3) V. pentru lămpi găsite în mitree, la Cumont, d. p. p. 241 (Ostia), p. 242, lit. *i* și 243 lit. *m.*, p. 257 nr. 5 (Spoleto), etc.

(4) Iată câtevà dimensiuni ale diferitelor ***simulacra*** până acum descoperite. La mitreul de pe Capitolin subt ***Ara Coeli***, un ***simulacrum*** de 2.54 m. înălțime pe 2.65 (lățime) (Cumont, II, p. 193); la mitreul din Scarbantia (cf. fig. 194) 1.40 (înălț.) pe 2.30 (lăț.) (p. 328); la Mauls 1.20 pe 1.50 (p. 339); la Neuenheim 2.26 [1.80] pe 2.40 (p. 345 sq.); la Osterburken 1.76 pe 1.70 (p. 348 sqq.); la Gross-Krotzenburg 2 m. pe 2 m. (p. 352), etc.,

cinci reliefe au fost, probabil toate, niște simple *ex voto*, puse de credincioși fie chiar în templu, fie numai în pronaos, în onoarea zeului (1).

1. Relieful dela Acbunar păstrat în întregime (vezi planșa VII, fig. 1) e de marmoră gălbue având dimensiunile acestea: 0.52 m. înălțime, 0.53 m. lățime, 0.06 grosime. Conservarea e excelentă. Lucrarea e însă mediocră. In special piciorul stâng al zeului, îndoit pe spatele taurului, e total greșit.

Reprezentarea figurată de pe piatră e obicinuitul *sacrificium Mithriacum*. Peștera unde se face jertfa e indicată printr'un arc aproape ogival, stilizat în formă de boltă cu pietre neregulate. Deasupra peșterii, la dreapta și la stânga, se află câte un bust, și anume, ca de obiceiu, în stânga *Sol*, cu coroana de raze, în dreapta *Luna*, cu secerea lunii pe cap.

In grotă tot spațiul e ocupat de scena sacrificiului. Mithras, în *tunica, bracae* și *chlamys*, e reprezentat în poziția tradițională, cu corpul întors spre dreapta, cu genunchiul stâng pe spatele taurului orientat tot spre dreapta, iar cu piciorul drept sprijinit în toată lungimea de coapsa și piciorul drept dindărăt al animalului, cu hlamida fluturând în vânt, cu mâna dreaptă implântând cuțitul în grumazul taurului, iar cu stânga înfiptă în botul (nările) animalului, ținându-i capul îndărăt. Căciula frigiană de pe capul zeului e destul de amănunțit stilizată în genul unui coif de legionar târziu roman.

Demn de observat e că figura lui Mithras e întoarsă cu totul spre stânga (2) și e redată în profil, iar cei doi dadofori ai zeului

etc.; că și aceste ***simulacra*** puteau fi ***dicata*** de particulari, e dela sine înțeles: chiar întreg templul puteà fi făcut de un particular. Dar rolul de chip oficial de adorare pe care-l aveà un atare ***simulacrum***, cereà și ca dimensiuni o înfățișare mai monumentală. Că în mitreul din Konjica, în Dalmația, găsim ca icoană de cult un relief relativ modest, având numai 0.59 m. (înălțime) pe 0.825 m. (lățime), (vezi Patsch, în ***Wiss. Mitt., l. c.***, p. 191 sqq.) e ușor de explicat, de ce; icoana e cu două fețe săpate: deci stăteà nu în fund, la perete, unde avem a ne gândì o pictură de dimensiuni mai mari, care să înlocuească relieful obicinuit, ci erà așezată înaintea acelei picturi având a fi adorată de ambele părți.

(1) Cele mai multe din monumentele mithriace găsite până acum, fie inscripții, fie reliefe (acestea din urmă poartă foarte adesea pe chenarul inferior mențiunea ***votum*** ori ***ex voto***) au acest caracter de ***ex voto;*** numai o mică minoritate e alcătuită de adevărate ***simulacra*** oficial-religioase (cf. Cumont, II, passim). Cf. și Patsch, ***Zwei Mithrasreliefs*** în ***Wiss. Mitt. aus Bosnien und der Herzegovina***, VII, p. 160.

(2) De obiceiu zeul e reprezentat cu chipul în față ori spre dreapta (toate aceste determinări, din p. d. v. al privitorului!): cf. la Cumont, II, ***passim***; totuș nu sunt rari nici chipurile cu fața către stânga: cf. ***ibid.*** p. 323, 252, 258, etc.

Cautes și Cautopates lipsesc(1). Subt taurul înjunghiat se poate observà, deși neclar, scorpionul, iar lângă taur târîndu-se spre dreapta, șearpele, și alergând înspre el, la dreapta, câinele.

Relieful nostru reprezentă deci forma cea mai simplă a sacrificiului mithriac, spre deosebire de celelalte trei reliefe cari s'au mai găsit la Acbunar și cari înfățișează o mai mare varietate de reprezentări simbolice cu privire la zeul solar, precum vom arătà numai decât.

2. Un al doilea relief (vezi planșa VIII, fig. 1), destul de simplu, dar având cele două figuri esențiale ale dadoforilor, e alcătuit din patru fragmente de marmoră albă, grunzoasă, cu bobul foarte mare și structură zaharoidală. Dimensiunile reliefului, care nu e păstrat decât în două treimi ale lui, fiind distrus atât sus cât și la stânga, precum și, în mică parte, la dreapta, sunt: în total lățimea de 0.30, înălțimea de c. 0.37 (păstrat până la 0.33) și grosimea de c. 0.045 — 0.050 m. Lipsesc din scena principală, care e, cu tot cu dadoforii, reprezentată în grotă, partea de sus a arcului, care formează intrarea peșterii, brațul drept al lui Mithras, care erà ridicat în sus spre stânga ca pentru a lovì cu putere în grumazul taurului și deasemenea lipsește partea dela brâu în sus a dadoforului *Cautes*. Din dreapta lipsesc picioarele lui *Cautopates*, facla lui plecată în jos e însă păstrată.

Relieful e ca execuție cu totul primitiv; pe alocurea fondul adâncit e lăsat neprelucrat, așà că nu se formează o față netedă. Subt taur se observă atât scorpionul, cât și șearpele. In ce privește pe cel de al treilea animal simbolic, câinele, se pare că a fost și el indicat prin acea proeminență neclară care se observă deasupra capului lui *Cautopates*.

Demn de reținut e faptul că însuș actul sacrificiului nu e arătat ca împlinit, — precum e cazul la aproape totalitatea reliefelor mithriace cunoscute, unde avem pe Mithras reprezentat cu mâna dreaptă pe cuțitul implântat în grumazul taurului,—ci relieful nostru prezentă cazul foarte rar(2) de reprezentare a zeului cu dreapta ridicată sus

(1) Cf. Cumont, I, p. 203, n. 2: «sur les bas-reliefs il est exceptionnel que les dadophores fassent défaut....».

(2) Vezi la Cumont, II, p. 191, fig. 17, o grupă de teracotă din Chersonesul tauric, găsită la Panticapaeum, reprezentând pe Mithras ca Attis în atitudinea din relieful nostru, cu dreapta ridicată spre a lovì,—și p. 249, fig. 84, tot o grupă de teracotă, dela *Cales* în Italia, redând cam aceeaș atitudine.

către stânga spre a lovì apoi în clipa următoare cu toată puterea în taur. Insuș animalul nu e apoi reprezentat ca de obiceiu, doborît la pământ cu picioarele îndoite subt el, ci pare a fi redat în ultimul moment al fugii lui, când Mithras îl prinde de nări și-l trântește la pământ (1). — Această notă privitoare la taur e însă mai comună în reliefele mithriace, — pe când cea de mai sus, cu privire la atitudinea zeului e foarte rară.

3. Dintr'un al treilea relief dela Acbunar ni s'au păstrat două fragmente (vezi planșa VIII, fig 2): unul de jos, din dreapta, mare de c. 0.20 (lățime) pe 0.18 (înălțime), iar altul de sus dinspre stânga, dar nu chiar din marginea stângă, lat de 0.07 (jos)—0.09 (sus) și înalt de 0.15 (dreapta)—0.13 (stânga); grosimea fragmentelor e de c. 0.03. Inălțimea totală a monumentului pare a fi fost de c. 0.38—0.40, iar lățimea cevà mai mică, de c. 0.35. Marmora, deși cu bobul mare, a fost bine lustruită și lucrată. Arta e firește, ca de obiceiu, mediocră.

Relieful a fost împărțit în trei registre: unul mijlociu, a cărui lățime sigură n'o mai putem fixà, cuprinzând scena principală a sacrificiului; unul superior, lat de c. 0.10 m., cu scene din istoria simbolică a zeului și a animalelor sacre mithriace, și unul inferior, lat de c. 0.12—0.13, de asemenea cu reprezentări figurate din istoria zeului *Mithras* și a zeului *Sol*.

Din registrul mijlociu nu ni s'a păstrat decât capul și partea superioară a corpului unei paseri, care ar trebuì să fie corbul, dar în relief nu prea seamănă cu el și, apoi, vârful căciulii frigiene a lui Mithras, și anume acestea în partea de sus a registrului, pe fragmentul cel mic, — iar în partea de jos, pe fragmentul mai mare avem încă: corpul taurului până la grumaz, dar fără picioarele de dinapoi, câinele, *Cautopates* (după urmele faclei plecate în jos, la dreapta privitorului, resp. stânga geniului) dela mijloc în jos, și vasul sacru (un crater)(2); dacă din crater bea șearpele ori leul, nu se mai poate distinge, relieful fiind rupt imediat deasupra vasului. — De observat e că șearpele de subt taur lipsește, iar scorpionul pare a fi numai indicat.

Din registrul superior distingem : 1° taurul în corabie (3), 2° taurul

---

(1) Intocmai ca în relieful din *Cales*, pomenit în nota precedentă.

(2) Cf. pentrul vasul sacru și rostul lui pe reliefele mithriace, Cumont, II, p. 238, fig. 69, p. 278, p. 254 și fig. 88, p. 294 sq, fig. 150 sq.

(3) Cf. la Cumont, II, p. 309, fig. 167.

în căsuță (1), 3° [Mithras la vânătoare] zeul, sau personajul ce-l întovărășește de obiceiu pe reliefe, pitit în genunchi îndărătul unor stânci, cu fața și corpul spre dreapta (2), 4° în dreapta stâncilor un câine fugind, sus spre dreapta, și un berbec stând culcat, jos spre stânga (3).

Din registrul inferior deosebim: 1° în stânga carul soarelui cu caii alergând spre dreapta: *Sol* cu coroana de raze iea de mână cu el în car pe *Mithras;* 2° în dreapta bustul unui om hirsut (poate, după obiceiu, cu cap de leu—din relief însă nu se distinge), ieșind din pământ numai dela brâu în sus și încunjurat de un șearpe, care își întinde capul înspre grupa cu carul solar; mâna dreaptă a figurii hirsute e ridicată în sus, pe când cea stângă e lipită de corp (4). Dacă această figură e de interpretat ca Oceanus (5), ori chiar ca Mithras (πετρογενής) (6), nu se poate hotărî: căci ambele explicări sunt posibile.

4. In ce privește acum al patrulea relief dela Acbunar (vezi planșa VII, fig. 2), acesta prezentă încă o și mai mare varietate de scene simbolice mithriace, și cu toate că păstrat numai în partea de sus, cuprinsul său ne e destul de clar.

Partea de sus a reliefului, ruptă în două bucăți, e lată de 0.41 m., iar ca înălțime variază între 0.12 și 0.22; grosimea plăcii e de c. 0.03. Marmora e ca și la celelalte reliefe, cu bobul mare, zaharoidală. Fața e destul de bine netezită; lucrarea e însă cu totul barbară, pe alocurea înțelegându-se numai cu mare greutate rostul diferitelor figuri.

Relieful a fost împărțit în cel puțin trei registre: unul îngust sus (lat în partea figurată de c. 0.05), cu episoade din istoria zeului, unul lat, la mijloc, cu scena principală din *sacrificium Mithriacum*, păstrat numai în mică parte, și având probabil o înălțime de c. 0.20—0.25 m. și apoi încă unul sau chiar două registre jos, iarăș cu episoade din legenda solară. Inălțimea totală a reliefului a trebuit

(1) *Ibid.*, unde figura taurului e nesigură, și p. 298, 299, unde e sigură.

(2) Cf. la Cumont, II, p. 298 și 306.

(3) Cf. *ibid*, p. 300, fig. 157.

(4) Cf. pentru șearpe împrejurul omului cu cap de leu numeroasele reliefe din Cumont, II, p. 207, fig. 35; p. 213, fig. 41, 43, 44; p. 215, fig. 46; p. 216, fig. 47; p. 232, fig. 63; p. 238, fig. 68 și 69, p. 259, fig. 96, p. 278, p. 294, etc.; pentru gestul mâinei drepte p. 213, fig. 44,—p. 295, fig. 151,—p. 296 sq., fig. 152, etc.

(5) Cumont, II, p. 295 sqq., etc.

(6) Pentru Mithras însuș cu șearpele împrejurul corpului, atunci când se naște din piatră, v. printre alte exemple, ca cel dela p. 322, în special figura dela p. 498, la Cumont, II.

deci să fie de c. 0.35—0.40, deci aproximativ egală cu lăţimea lui, aşà precum erà şi obicinuit.

In registrul de sus distingem următoarele reprezentări figurate: 1° la capetele din stânga şi din dreapta ale registrului câte un bust: dintre acestea cel din stânga e clar al lui *Sol* cu coroana de raze, — cel din dreapta, deşi deasupra capului nu se vede semiluna tradiţională, e fără îndoeală al zeiţei *Luna*; 2° lângă bustul lui Sol se vede *Mithras* cu căciula frigiană pe cap, şezând ori îngenunchind pe o stâncă şi trăgând cu arcul spre dreapta; 3° urmează un fel de construcţie care pare, ce-i dreptul numai foarte pe departe, a semănà cu acea casă a taurului pe care am văzut-o şi într'alt relief dela Acbunar; 4° clar reliefată se vede apoi barca cu taurul culcat în ea plutind pe valuri, iar 5° între barcă şi casă un altar, aşà precum avem încă două alăturea lângă bustul Lunii, la stânga zeiţei (1); 6° la dreapta bărcii sunt două figuri, cari par a fi culcate pe o κλίνη: e deci scena banchetului lui *Sol* şi *Mithras* (2); 7° mai departe se vede Mithras purtând în spate taurul pe care-l ţine de picioarele de dinapoi, iar 8° alături, probabil tot Mithras, cu o făclie în mâna dreaptă: ambele figuri au căciula frigiană pe cap. Lângă Mithras ca dadafor, sunt cele două altare pomenite.

Registrul mijlociu este el însuş împărţit în trei secţiuni: în mijloc subt un arc care reprezentă peştera sacră, Mithras vizibil din faţă, până la piept, cu hlamida fluturând, cu stânga ţinând taurul de nări şi plecându-i capul pe spate, iar cu dreapta, păstrată numai până deasupra cotului [împlântând cuţitul în grumazul taurului]. Deasupra grotei se vede: 1° în dreapta leul coborînd pe pantă, spre vasul cu două torţi (craterul obicinuit), vizibil înaintea taurului, 2° lângă el Mithras πετρογενής, cu cuţitul în mâna dreaptă şi făclia în cea stângă (3), iar subt el, 3° un alt cap cu căciulă frigiană şi cu mâna întinsă în sus, cu o făclie, spre capul taurului, deci, chipul dadoforului *Cautes*. Deasupra grotei, în stânga, se vede: 1° în colţul extern taurul în barcă, 2° alături, spre dreapta, corbul, iar 3° subt ei, capul cu căciula frigiană al lui *Cautopates*. Urma de relief din dreapta capului dadoforului nu se vede ce a putut fi, căci făclia aprinsă a lui Cautopates, plecată în jos, nu e probabil să fi ajuns cu celalalt capăt până în dreptul feţei zeului.

(1) Cf. pentru reprezentarea altarelor pe reliefele mithriace, d. p. la Cumont, II, p. 293 p. 198, fig. 23, p. 201, fig. 26, p. 232, fig. 63 (p. 254 cu fig. 88), etc.

(2) Cf. d. p. Cumont, II, p. 310 sq., etc.

(3) Cf. la Cumont, II p. 202, fig. 28.

5. Cel de-al noulea fragment dela Acbunar (vezi pl. VI, fig. 2 și desemnul din fig. 14) nu se potrivește, după stilul lui, cu nici unul din celelalte, așà că a trebuit să facă parte dintr'un al cincilea relief din mitreul de aici. El e de formă triunghiulară și nu are decât 0.09 (baza) pe 0.11 (înălțimea). Marmora e de acelaș fel ca la celelate reliefe, dar e mai bine netezită pe fața lucrată și sculptura e cevà mai îngrijită ca la celelalte reliefe.

Pe chenarul profilat fragmentul are și câtevà litere cari arată, alăturea cu însăș scena reliefată precum și cu marginea de jos a fragmentului, bine păstrată, că aici avem o bucată din registrul de jos al unui ***simulacrum*** votiv mithriac.

Din relief nu s'a păstrat decât cevà mai mult ca jumătatea anterioară a cailor cari duceau carul cu *Sol* și cu *Mithras*. Quadriga erà orientată, ca de obiceiu spre dreapta, unde va fi fost întimpinată de Oceanus, precum se vede și pe cel de-al treilea relief dela Acbunar, și în general, e tradiția reliefelor mithriace.

In ce privește inscripția se pot desluși următoarele litere (v. fig. 14),

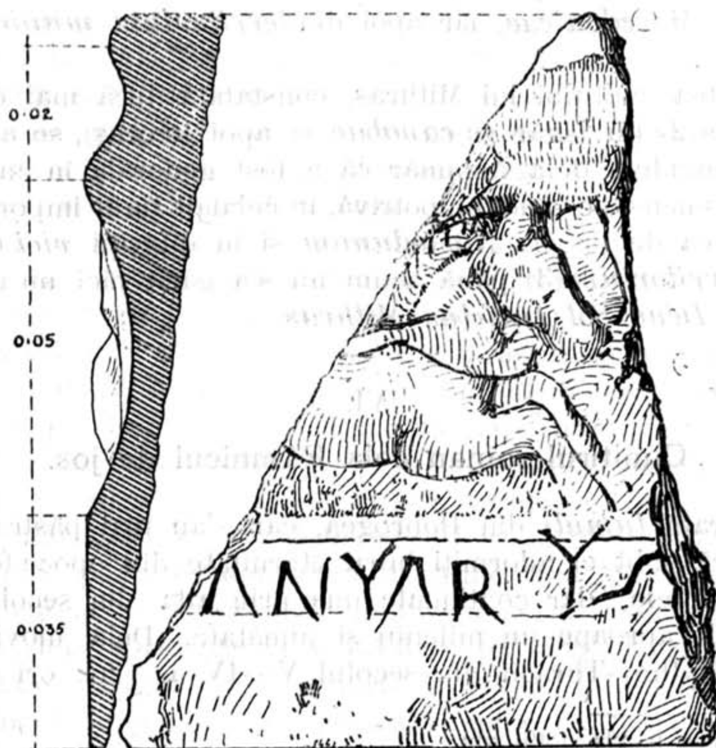

Fig. 14.

cari, probabil, sunt a se cetì *[I]anuar(is)* (sau—*as) v(otum) s(olvit)* subînțeles înainte de *Ianuaris (—as), kalendis (—as)* sau *idibus (—us)*, și deci ar arătà data dedicației. Inainte de aceste cuvinte a trebuit să fie numele adorantului. Caracteristică e forma greacă Y a lui V, ceeace arată sau un artist grec, sau, în orice caz, cel puțin o influență greacă, de altfel firească în aceste locuri și în acest timp.

Toate cinci reliefele dela Acbunar arată a fi după stil, precât poate fi vorba de stil la niște lucrări aproape barbare, dela sfârșitul secolului al II-lea ori începutul celui de-al III-lea.

Cât privește teritoriul, din care făceà parte acel *vicus* dela Acbunar, unde a fost mitreul nostru, situația geografică a satului Acbunar, care nu e decât la 10 km. de balta brăileană a Dunării și la c. 15 km. de anticul Troesmis, iar din punctul de vedere al împărțirii teritoriilor romane din Nordul Scythiei Minore nu poate cădeà decât numai în *territorium Troesmense*, este evident că *vicus...* dela Acbunar a făcut parte până la Marcus Aurelius din *territorium legionis V Macedonicae*, iar apoi din *territorium municipii Troesmensis* (1).

Intensitatea cultului lui Mithras, constatată încă mai de demult la Troesmis (2) (în lagăr și *canabae* și apoi în oraș), se arată acum prin monumentele dela Acbunar că a fost generală în întregul teritoriu troesmens, pe când dimpotrivă, în celalalt ținut important rural dela Dunărea de jos, la *Noviodunum* și în diferiții *vici* de pe respectivul *territorium* (3) până acum nu s'a găsit nici un monument privitor la *Deus Sol Invictus Mithras*.

VI.

Cimitirul roman dela Râmnicul de jos.

Nenumărații *tumuli* din Dobrogea, cari s'au mai păstrat până la noi, acoperă subt ei adormiți întru eternitate din epoce foarte deosebite între ele, dar continuate una prin alta din secol în secol, în vreme de aproape un mileniu și jumătate. Dela movilele ridicate de «Scytho»-Thracii din secolul V—IV a. Chr. ori de Elenii

(1) Cf. mai sus, p. 492 și 494 sqq.
(2) Cf. Cumont, II *s. v.*
(3) Vezi mai sus, c. IV, p. 502 sqq.: *Știri nouă din Noviodunum.*

din cetăţile dela Mare ale aceluiaş timp şi până la movilele ridicate de barbarii bulgari *chanilor* lor din sec. VII—IX, obiceiul de a închinà morţilor astfel de memoriale s'a continuat în chip statornic la toţi locuitorii Dobrogei, — astfel că azi găsim în aceşti *tumuli* resturi istorice din toate timpurile pomenite, şi putem lămurì şi documentà cu monumente de-ale morţii vieaţa acelora cari altfel, sau nu ne-au lăsat de fel alte ştiri despre dânşii, sau ne-au lăsat numai prea puţine.

In marea lor majoritate însă, movilele dobrogene aparţin epocei greco-romane. Cele mai vechi de acest timp au fost—de erau mai mici—făcute una cu pământul încă de agricultorii greco-romani şi thraco-romani. Cele mai târzii au fost în orice caz mai puţine, căci o populaţie aşà de deasă ca în vremea romană (sec. II—III) n'a mai avut Dobrogea decât în timpurile nouă de tot.

Diferiţii *vici* şi *villae* thraco-romane din Scythia Minor, întru cât n'au fost prefăcute apoi în sec. III—VI în *castella* ori *burgi*, au pierit cu totul în scurtă vreme după aşezarea barbarilor prin aceste părţi. Modestele clădiri ale colonilor romani n'au putut adesea nici chiar ca ruine ori temelii subpământene ajunge până la noi. Grupele de *tumuli* însă, cari încet-încet s'au alcătuit pentru odihna morţilor pe lângă *vici* şi *villae* s'au păstrat.

O astfel de grupă de movile se vede şi azi lângă şi în satul Râmnicul de jos, la hotarul de Miazăzi al judeţului Tulcea, cam la vreo 12 km. spre NE de *Ulmetum*.

Cărei vremi au aparţinut movilele dela Râmnicul de jos, ştim acum sigur din descoperirea într'una din ele a unui altar funerar de prin anii 200 d. Hr., precum vom datà mai jos monumentul.

E vorba adică de cimitirul unui *vicus* thraco-roman de prin aceste părţi, întemeiat de coloniştii adunaţi împrejurul unei *statio* de *beneficiarii* de pe drumul cel mare roman care treceà prin Ulmetum spre Nord către Noviodunum şi spre Sud către Tropaeum Traiani: acea *statio* a trebuit să fie undevà prin apropiere, — şi, având în vedere că o atare staţiune de *beneficiarii* se instituià la încrucişarea unor drumuri, poate că aici avem a căutà acea *statio* care a trebuit să existe la încrucişarea drumului imperial pomenit mai sus, cu drumul dela *Carsium* spre Răsărit, pe lângă Dulgheru şi Casimcea, către Sarighiol şi Ceamurli de jos (1). Destul că aşezarea dela Râmnicul de jos se documentează sigur ca romană.

(1) Vezi harta mea ***Dobrogea în timpul Romanilor***, anexată la ***Cetatea Ulmetum***, I.

Movila—cu un diametru de c. 30 m.—unde s'a găsit monumentul nostru(1), a fost săpată pe vremuri de niște Bulgari drept în mijlocul ei, pentru a se găsì comoara ascunsă în ea. In loc de comoară n'au găsit decât osemintele unui biet om, cu a cărui țeastă multă vreme s'au jucat după aceea copiii din sat.

Proprietarul actual făcându-și șanțul de împrejmuire al proprietății sale a tăiat movila în partea de Sud, dela Est la Vest și cu acel prilej a dat peste monumentul funerar ce-l vom descrie mai jos. Acest monument fiind prea greu pentru a fi dus mai departe, a fost târît numai la câțivà metri dela locul descoperirii și răsturnat cu fața scrisă în sus. Deacurmezișul lui țăranul și-a făcut apoi împrejmuire de piatră, trecând cu zidul lui primitiv peste însuș mijlocul monumentului (vezi planșa IX, fot. 1).

In această stare a rămas piatra de mormânt scoasă din movilă până în vara trecută, când mergând eu acolo am hotărît ridicarea ei și ducerea la *Ulmetum*, întru cât chiar în Râmnicul de jos n'aveà unde fi păstrată și fusese încă și stricată de copii, de când sta sub zidul de împrejmuire, în vreme ce la Pantelimonul de Sus aveam atât șantierul de săpături cât și un gardian permanent al Muzeului și al cetății antice *Ulmetum*, astfel că prețiosul monument fără a fi îndepărtat prea mult de locul de origine puteà fi pus în siguranță față de alte stricăciuni.

Cât privește însăș movila am hotărît săparea ei spre a stabilì: 1° locul exact unde fusese așezat altarul funerar și 2° felul de îmmormântare a celui răposat.

Sondarea movilei s'a făcut printr'un șanț paralel cu cel făcut de locuitor, așà fel ca să treacă prin centrul movilei (vezi fig. 15).

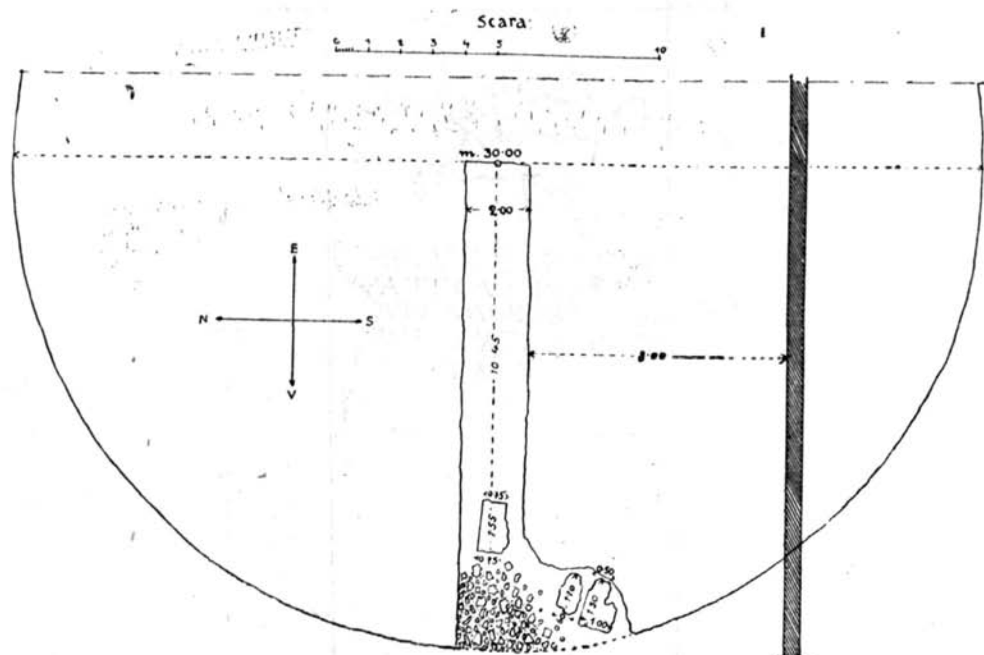
La capătul de Vest al șanțului (lung de c. 15 m.) s'a dat de trei pietre mari: *a* (de 1.55 pe 0.75—0.85 pe 0.63), *b* (1.20 pe 0.60) și *c* (1.50×1.00×0.45) precum și de niște dărâmături și așchii de piatră, *d*, cari toate (vezi planșa IX, fot. 2) arătau că aici au fost substrucțiile monumentului funerar propriu zis, pe care țăranul cu locul îl găsise cevà mai spre Sud, târît acolo fără îndoeală de Bulgarii cari săpaseră întâiu movila.

Despre un cavou de piatră în felul celor aflate la Mangalia, pe teritoriul anticului *Callatis*, nu poate fi deci vorba la acest *tumulus* dela Râmnicul de jos. Cel de veci adormit fusese îmmormântat în felul obicinuit: fie inhumat, fie ars, — și deasupra mormântului

(1) Drept în colțul de SV al satului, în curtea locuitorului Dumitru Munteanu.

se ridicase movila, iar la poalele ei, către Vest fusese pus altarul comemorativ funerar.—Cât privește craniul găsit de Bulgarii căutători de comori în movilă, sunt înclinat a crede că el nu a aparținut Romanului îngropat aici, ci vreunui locuitor de mai târziu, îngropat mai la suprafață(1), tot în aceeaș movilă.

Altarul funerar de calcar conchiliar e un enorm monolit, înalt de 2.13 m., lat sus de 0.92 și jos de 0.97 (la nivelul profilelor), iar la mijloc de 0.69 (la nivelul inscripției) și gros sus de 0.88, iar la mijloc de 0.64. (Vezi planșa X, iar în text fig. 16).

PLANVL SAPATVRII PRIN MOVILA DE LA RAMNICVL DE JOS

Fig. 15.

Profilele sunt proeminente față de câmpul scris cu 0.115 și au înălțimea totală: cel de sus de 0.38, din care 0.21 front vertical, iar cel de jos 0.37, din care tot 0.21 front vertical. Inălțimea literelor e de 0.07 în rândul cu D · M, de 0.055 în primul rând lung, de 0.04 în al doilea rând și—variind—de 0.035—0.040 în celelalte trei rânduri. Literele sunt îngrijite, dar fără eleganță. La o datare

(1) Astfel de cazuri de utilizare a vechilor *tumuli* și pentru îngropări mai recente sunt foarte dese.

mai precisă nu pot servì, fiind destul de comune ca duct, atât pentru sec. II cât și III (prima jumătate).

Fig. 16.

Relieful din partea de sus a monumentului între cele două litere

D și M, reprezentă chipul obicinuit al eroului călăreț. In relief foarte slab, deabià indicat, se vede călărind spre dreapta un bărbat cu mantia fluturând în vânt, în mâna dreaptă cu o lance, iar în stânga ținând un scut.

Inscripția e a se cetì precum urmează:

D(is) M(anibus) Ael(i) Ingenui b(ene)f(iciarii) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Cl(audiae); vixit an(nos) [XL] (1). *Ulpia Matrona coiug[i be]ne merenti fecit. va[le] viat(or).*

Primul lucru vrednic de însemnat în privința lui Aelius Ingenuus este faptul că el e pomenit nu ca *ex beneficiario* (adică *veteranus*) ci ca *beneficiarius*, în activitate. Explicarea și datarea inscripției va aveà deci a fi făcută din acest punct de vedere.

Știm că diferiții *beneficiarii* erau întrebuințați nu numai oriunde în cuprinsul provinciei în care garnizonà legiunea lor,—în special ca șefi de stațiuni militare postale pe marile drumuri romane (2), dar chiar în alte provincii,—având delegații speciale, primite dela guvernatorul lor, comandant general și al legiunii din care făceau ei parte (3). Prin urmare nu e obligator ca într'un ținut mai apropiat de cartierul legiunii V Macedonica—precum erà stațiunea dela NV de Râmnicul de jos—să fi fost așezat un *beneficiarius consularis* luat din această legiune, ci el puteà fi adus din oricare legiune a Moesiei inferioare, sau chiar din vreo legiune aparținând unei provincii vecine, ca de pildă acel *beneficiarius consularis legionis XIII geminae Antoninianae*, pe care îl găsim la Taița, spre NE de *Troesmis* ca șef de *stație*, detașat tocmai din Dacia (4).

Totuș, în deobște, se ținea în seamă și situația de fapt, detașându-se la diferitele *stationes* din ținutul ocrotit de o legiune, *beneficiarii* din legiunea respectivă. Astfel la Axiopolis, care e mai aproape de Durostorum, ca de oricare alt lagăr legionar, găsim un *beneficiarius legati legionis XI Claudiae* (5), la Tomi un *benefi-*

---

(1) Inceputul numărului e asigurat prin fragmentul de bară superioară oblică păstrat din stânga cifrei X, iar sfârșitul e asigurat prin faptul că după X nu mai erà loc pe piatră decât pentru o singură cifră; această cifră nu poate fi X, pentrucă la această vârstă respectivul nu puteà fi încă *beneficiarius*, nici C, căci la 90 de ani respectivul nu mai puteà fi în serviciu, ci numai L: deci, XL.

(2) Cf. A. v. Domaszewski, *Die Beneficiarierposten und die Römischen Strassennetze*, in *Westdeutsche Zeitschrift* XXI, 2 (1902), p. 158 sqq.

(3) Cf. la v. Domaszewski, *Die Rangordnung des Römischen Heeres* (extr. din *Bonner Jahrbücher*, 117, Bonn 1908), p. 33, citatele respective.

(4) CIL. III, 6161 și cf. *Cetatea Ulmetum*, I, p. 88.

(5) CIL. III, 14439.

ciarius consularis duplicarius, din *leg. V Macedonica* (1), dela Troesmis; în sfârșit chiar acel *beneficiarius* din *leg. XIII gemina* pe care l-am întâlnit la Taița e acolo, pentrucă *leg. V Macedonica* pe timpul inscripției (încep. sec. III) nu mai erà la Troesmis, ci în Dacia. La Troesmis nefiind nici o legiune, iar drumul pe la Taița fiind în dependență economică și strategică de Dacia, erà oarecum firesc să fie detașat aici un *beneficiarius* din Dacia.

Prin urmare, dacă vedem în stațiunea dela NV de Râmnic un *beneficiarius consularis* luat din *leg. XI Claudia* dela Durostorum, deși ar trebuì să găsim unul dela Troesmis, din *leg. V Macedonica*, e oarecare probabilitate că *leg. V* nu mai erà în acel timp în Moesia Inferior, ci fusese mutată în Dacia. Firește cu absolută siguranță nu se poate afirmà nimic în această direcție, dar e un mare grad de probabilitate, că de fapt timpul instalării beneficiariului Aelius Ingenuus la Râmnicul de jos e, cel mai de vreme, sfârșitul secolului al II-lea, deci epoca lui Septimius Severus. La această concluzie ar conduce de altfel în chip mai aproximativ și însăș caracteristica epigrafică a monumentului.

Dimpotrivă putem socotì ca un fapt definitiv câștigat existența unei *statio* de *beneficiarii* la NV de Râmnicul de jos pe drumul imperial Marcianopolis-Noviodunum.

In adevăr, Aelius Ingenuus—*beneficiarius* în activitate—fiind îmmormântat în cimitirul dela Râmnicul de jos, locul său de staționare în timpul vieții n'a putut fi nici la *Ulmetum*, care e prea departe spre Sud, nici la Kizilassar *(? Ibida)*, care e prea departe spre Nord, ci în vreo *statio* intermediară. Dar în afară de acele două mari răspântii pomenite ale drumului imperial NS cu diferitele *semitae* EV, nu avem prin aceste părți un *quadrivium* decât numai în ținutul dela NV de Râmnicul de jos și de sus unde, precum am amintit, drumul imperial SN erà tăiat de *semita* VE *Carsium*-Ceamurli de jos (resp. Casapchioi și *regio Histriae)*.

In harta mea istorică «Dobrogea în timpul Romanilor», dată ca anexă la prima comunicare despre *Cetatea Ulmetum*, am fixat traseul celor două drumuri conducându-mă de descoperirile făcute până atunci în Chiuciucchioi și Caildere, pentru drumul SN (2), și în Dulgheru, Casimcea și Sarighiol pentru drumul de VE (3). Cu acel prilej, am deviat drumul de SN, pentru inscripția dela Chiuciucchioi

(1) CIL. III, 7550.
(2) Vezi *Cetatea Ulmetum*, I, p. 82.
(3) *Ibidem*, p. 87.

cevà spre V de direcţia absolut dreaptă, care ar fi dus cevà mai spre Răsărit, mai în apropiere de Râmnic, şi am deviat, din pricina inscripţiei dela Casimcea, drumul de VE cevà spre N de direcţia neîntreruptă VE, care ar fi dus iarăş mai pe aproape de cele două Râmnice. Restabilind acum liniile drepte ale celor două drumuri, fixăm respectiva *statio* de *beneficiarii* la V de Râmnicul de sus şi la NNV de Râmnicul de jos, marele drum imperial trecând spre Nord-Nord-Est, pe culmea podişului dela V de cele două Râmnice, la egală distanţă şi de aşezarea antică dela Chiuciucchioi şi de cea dela Râmnicul de jos şi anume numai la câte c. 1500 m. de fiecare din ele.

Cât priveşte acum punctul mai precis de răspântie la *via* cu *semita*, el trebue fixat poate chiar cevà mai la N de direcţia Râmnicului de sus, întrucât nu putem admite pentru drumul Dulgheru—Sarighiol nici o prea mare deviare spre Sud.—E drept că descoperirea, prin monumentul dela Râmnicul de jos, a unei *statio* de *benficiarii* în această regiune ispiteşte să admitem încă un drum direct spre *Histria* trecând dela Râmnic prin Imam-Ceşme şi Taliverdi, — şi anume aceasta cu atât mai mult, cu cât nu numai cele două Râmnice, dar chiar şi Chiuciucchioi atârnau ca *territorium* de *Histria* (1). Fireşte însă, până la nouă argumente nu putem considerà acest nou drum decât ca o simplă ipoteză.

Pentru Romanismul din Dobrogea de mijloc şi în special din teritoriul oraşului *Histria*, inscripţia pusă de *Ulpia Matrona* la Râmnic soţului ei *Aelius Ingenuus* are o însemnătate cu atât mai mare, cu cât ea ne documentează prezenţa în acest ţinut a unui element oficial, curat roman, pe lângă cel privat, colonial, grecoroman (2).

Incheierea inscripţiei: *vale viator*, indică apriat aşezarea monumentului la drum, după obiceiul antic, şi anume, în cazul nostru special, cu faţa spre V, căci el a fost aşezat în această parte a movilei, orientat absolut exact pe linia EV. Această încheiere confirmă încă odată existenţa unui drum roman pe la V de Râmnic, cu direcţia fireşte SN, ceeace ne-ar face să credem că e vorba chiar de drumul imperial discutat mai sus. O aşezare a monumentului nostru la drumul imperial e însă nu numai probabilă, ci chiar sigură, dacă ne gândim la calitatea specială pe care a avut-o cel

(1) Cf. *Cetatea Ulmetum*, I, p. 36 sq. şi harta.
(2) Cf. *Cetatea Ulmetum*, *l. c.* şi *passim*.

răposat, în legătură tocmai cu drumul imperial, el fiind ***beneficiarius consularis***, şef de ***statio***, pe însuş acel drum, lucru care a cerut oarecum în chip obligatoriu aşezarea respectivului ***tumulus*** în apropierea drumului şi orientarea altarului funerar cu faţa spre acel drum.

VII.

Castrul roman dela Pantelimonul de jos.

Cel mai drept drum care legà *Tomi*, metropola Pontului, cu Nord-Vestul Dobrogei se ridicà în sus pe valea Casimcei până la punctul

CASTRVL ROMAN DELA PANTELIMONVL DE JOS
CV IMPREJVRIMILE ANTICE SI MODERNE

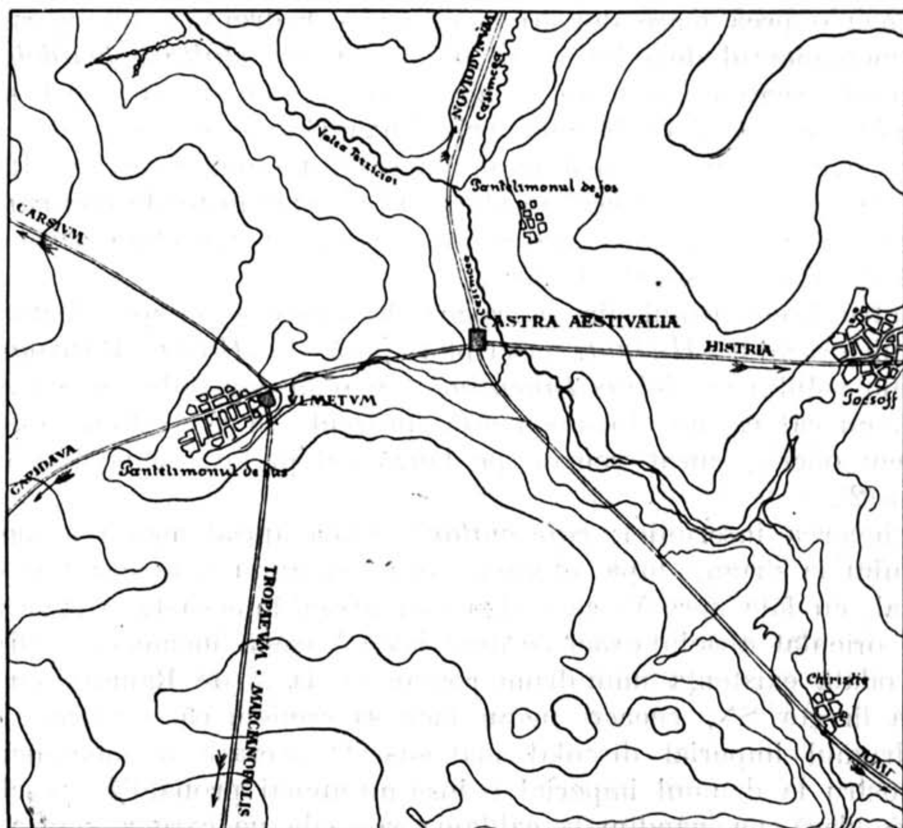
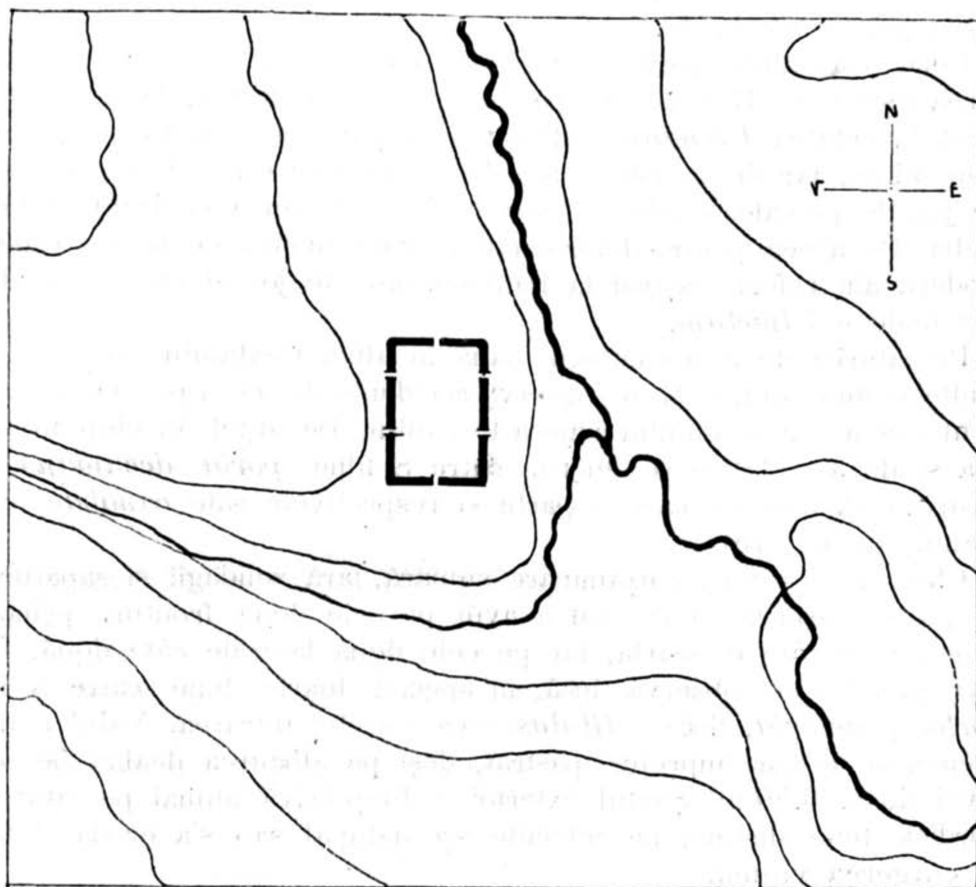

Fig. 17.

unde această vale se întâlneşte cu valea Ceatalorman, unde drumul se bifurcà: o ramură o apucà tot înainte pe Casimcea, spre

Nord, către Noviodunum, iar o alta o apucă spre Apus, la *Ulmetum*, unde erà marea răspântie a drumurilor Dobrogei centrale, și de unde aveà legături în toate direcțiile, dar în special direct spre *Carsium*.

La punctul de intersecție al văii Casimcei cu valea Ceatalorman, pe spatele unei coline foarte lin ascendente către V, în unghiul al-

PLANVL·DE·SITVATIE·AL·CASTRVLVI·ROMAN·DELA·PANTELIMONVL·DESVS

Fig. 18.

cătuit de întâlnirea celor două văi, și anume pe punctul cel mai de jos și mai înaintat al podișului către albia apelor, dar totuș destul de innalt și predominant față de înseși văile dela baza colinelor, apărat de vânturi și de observatorii îndepărtați, dar apărând foarte bine cheia drumurilor ce treceau prin cele două văi de subt el (vezi planul din fig. 17 și 18) — se află așezat un castru roman al cărui profil

e azi aproape distrus, dar pe care, odată constatat la fața locului în vara trecută, am reușit a-l restabilì destul de precis prin cercetările și săpăturile făcute acolo.

Castrul are o formă absolut regulată, dreptunghiulară, de 220×150 m., deci o suprafață de 33.000 m.p. și e orientat exact pe linia NS cu cele două porți principale, având laturile sale către cele patru puncte cardinale.

Dela însăș albia pârâului Ceatalorman castrul e departe pe laturea estică cu 130 m., iar pe cea sudică cu 230 m. Dela castru până la cetatea *Ulmetum* dela izvoarele pârâului Ceatalorman, sunt cam 3 km., iar dela castru până la marginea satului Pantelimonul de jos, de pe valea Casimcei (către NNE) sunt cam vreo 1000—1200 metri. De aceea pentru determinarea localității cu un punct de reper modern am referit castrul la Pantelimonul de jos și nu la cel de sus unde e *Ulmetum*.

Pe laturea de S a castrului până în albia Ceatalului se găsesc multe cioburi antice și se observă accidente de teren provenite evident din acțiunea omului asupra terenului. De altfel în chip firesc erà și de așteptat acest lucru, către S fiind *porta decumana* a castrului și deci în această parte si respectivele sale *canabae* (cf. planul din fig. 18).

Chiar numai după o examinare sumară, fără sondagii și săpături, se poate observà că lagărul a avut pe cele două fronturi principale numai câte o poartă, iar pe cele două laterale câte două. In fața porților se observă încă, în special foarte bine către N la *porta praetoria*, fiecare *titulus*, care ocrotià intrarea. Valul e de asemenea de jur împrejur păstrat, deși pe alocurea deabià pe un nivel de c. 0.50 m. Șanțul exterior e dimpotrivă numai pe laturea nordică bine distins; pe celelalte s'a astupat sau s'a erodat total în curgerea vremii.

Pentru a cunoaște mai de aproape caracterul castrului am făcut săpături. Rezultatele obținute sunt acestea.

Lagărul a fost numai de pământ. Nicăieri nu s'a întrebuințat piatră: nici chiar la întărirea valului (ca nucleu sau ca acoperemânt), ori la asigurarea escarpelor șanțului extern. De asemenea nici în interior nu am constatat prin sondajele făcute vreo urmă de substrucție de piatră. Avem dară de-a face aici cu niște *castra aestivalia*, alcătuite pentru nevoia câtorvà săptămâni în cursul unei expediții și folosite apoi probabil numai cel mult ca popas, în nici un caz însă statornic. Paza regiunii s'a făcut, cum știm acum din

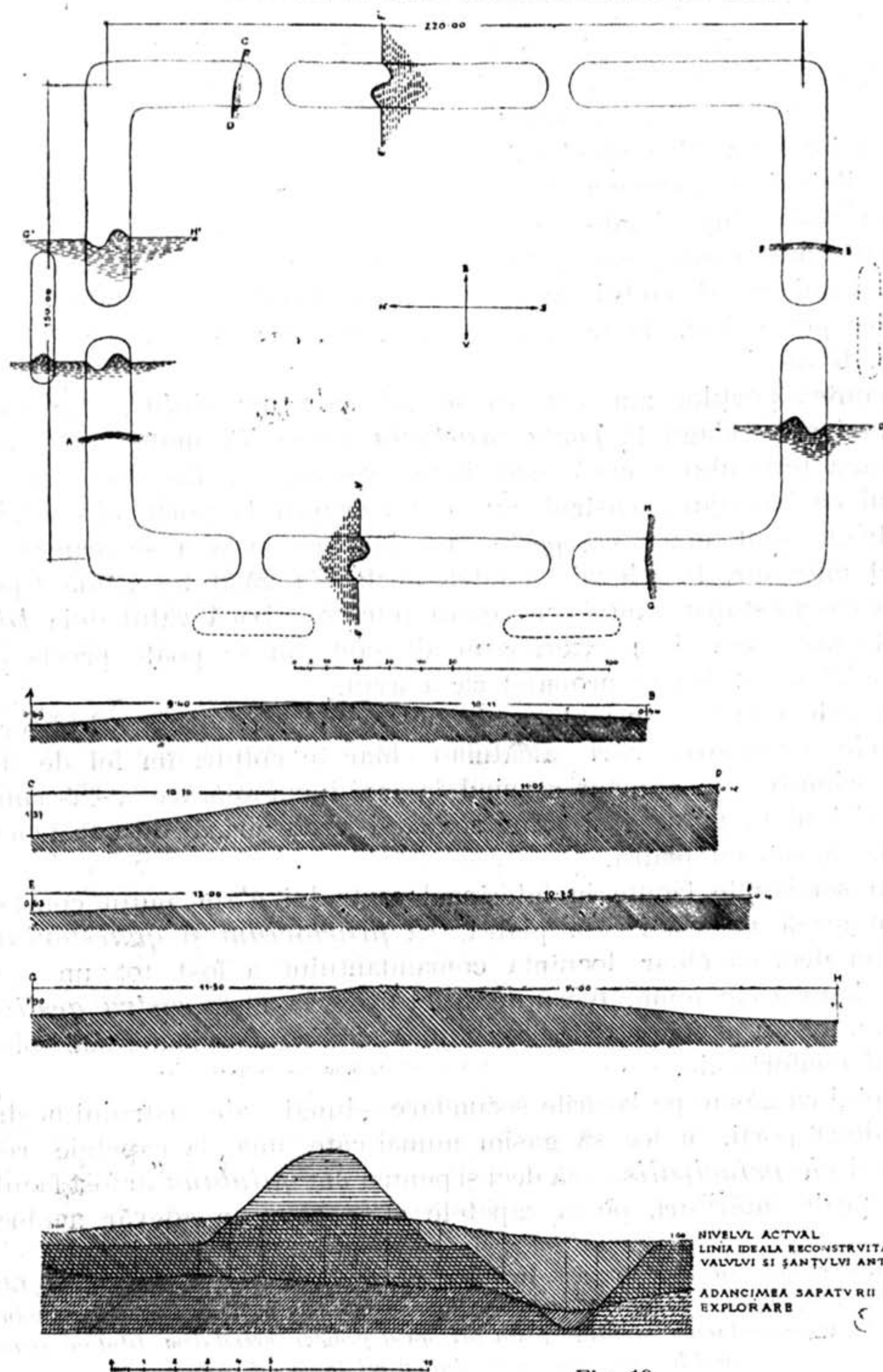

CASTRVL ROMAN DELA PANTELIMONVL DE JOS
NIVELVL ACTVAL
LINIA IDEALA RECONSTRVITA A VALVLVI SI ŞANŢVLVI ANTIC
ADANCIMEA SAPATVRII DE EXPLORARE

Fig. 19.

descoperirile dela Ulmetum, prin garnizoana și cetatea întărită de acolo, încă din sec. III înainte.

O secțiune făcută transversal pe valul și șanțul de pe laturea nordică (vezi planul fig. 19) mi-a dat elementele trebuitoare pentru reconstituirea profilului întăriturilor, pe care-l dau alăturat în vederea întreită: 1° a nivelului actual, aproape disparent ca profil, 2° în linia de adâncime a săpăturii de explorare și 3° în linia ideală, reconstituită după înfățișarea terenului pătruns de secțiunea transversală, atât pentru val și bermă cât și pentru escarpele șanțului. Atât valul cât și șanțul au fost ca profil foarte pronunțate, având fiecare peste 3 m. de înălțime, resp. adâncime, deci un profil total de c. 6 m.

Inaintea porților am spus că se află câte un *titulus*. Am făcut secțiuni și sondagii la *porta praetoria* (către N), unde înfățișarea antică a terenului e cevà mai bine păstrată, și am constatat că șanțul ce încunjurà castrul nu se întrerupeà la porți, ci continuà printr'un șanț mai mic, peste care la porți aveà a se aruncà un podeț mișcător. In adevăr înaintea porții s'a găsit tot pământ prepus care a astupat șanțul ce apărà intrarea. Dacă valul dela *titulus* (1) mai aveà și în exterior un alt șanț, nu se poate precis determinà, dar e foarte probabil că a avut.

La cele patru colțuri ale castrului se pot încă până azi observà terasele interioare, cari alcătuiau chiar în colțuri un fel de turnuri primitive de pământ servind la mai buna apărare a castrului. Nici aici n'am putut găsì prin sondagii vreo urmă de construcție în piatră sau cu piatră.

Din sondagiile făcute în interiorul castrului n'am putut constatà nici o urmă de clădire în piatră, ca *praetorium* și *quaestorium*. Rezultă deci că chiar locuința comandantului a fost tot un cort, ori o baracă de lemn, lucru de altfel firesc la niște *castra aestiva*, cari nu aveau nevoie ca *hiberna* (adică *stativa*) de clădiri mai solide și mai confortabile.

Faptul că găsim pe laturile secundare—lungi—ale castrului nostru câte două porți, în loc să găsim numai câte una, la capetele respectivei *via principalis*, — că deci și pentru *via quintana* au fost făcute ieșiri peste întărituri, pe la capetele ei, e cevà în adevăr neobici-

(1) *Titulus*, sau cum zice Hyginus, în *Liber de munitionibus castrorum* 49 și 50, *titulum*, este propriu zis o *fossa*, iar nu un *vallum*: «*regressis pedibus exterius sexaginta per latitudinem portarum similiter fossa fiet, quod propter brevitatem titulum cognominatum est*» și «*similiter ante portas ut titulum est fossa ad vallum*».

nuit în castrametaţia clasică, aşà cum ne apare pentru timpul imperiului la Hyginus, şi este de fapt excepţional pentru lagărele romane în general cunoscute până acum pe *limes*-ul german ori pe cel danubian.

De altă parte însă mai toate lagărele cunoscute nouă sunt ***stativa***, cari aveau interesul să se folosească de cât mai puţine porţi pentru a nu slăbì puterea de apărare a lagărului la un asediu îndelungat. Dimpotrivă la un lagăr de marş, precum erau ***castra aestiva***, cari nu erau făcute decât pentru o scurtă rezistenţă, soldaţii având a ieşì cât mai repede la câmp deschis, întocmai de altfel ca şi la lagărele prea mari, de mai multe legiuni, erà nevoie pentru mişcarea mai uşoară a trupelor de mai multe porţi, şi în special tocmai la ***via quintana***, aşà precum însuş Hyginus, în ***Lib. de munit. castr.*** 17, ne informează apriat: ***via [quintana] accipere debet latitudinem pedum XL, si portae ibi datae fuerint L pedes accipiet.***

Suprafaţa castrului roman dela Pantelimonul de jos, de 33.000 m. p. ar corespunde în ce priveşte capacitatea de ocrotire şi apărare militară la o armată de c. 15—18 cohorte, socotind după Hyginus, cap. II, pentru fiecare cohortă necesari 1.879 m. p. (adică 21.600 picioare pătrate). Prin urmare cam o legiune şi jumătate putuse să se adăpostească în acest lagăr de marş dela Pantelimon. Că aceasta însemnà o adevărată armată de 7—9 mii de oameni, nu trebue să ne mire, căci, încă odată, castrul nu erà decât trecător. Pentru un castru stativ cele $3^1/_2$ hectare de abià ar fi ajuns pentru 3—4 cohorte.

A încercà acum să punem ridicarea castrului nostru în legătură cu vreuna dintre expediţiile militare romane la gurile Dunării, ar fi oţios. El a putut să fie făcut tot aşà de bine în vremea lui Traian, ca şi în aceea a lui Valens. Faptul de seamă ce rămâne de constatat pe urma existenţei acestui castru aestival la răspântia drumurilor către Ulmetum—Carsium, Noviodunum şi Tomi e tot însemnătatea deosebită a acestei regiuni centrale dobrogene pentru apărarea Imperiului împotriva barbarilor şi realitatea acelei reţele de drumuri romane, pe cari cu alt prilej şi cu mai puţine date am încercat să o stabilesc în această provincie, iar acum o constatăm adeverită şi prin nouăle descoperiri.

VIII.

Stâncile cu inscripţii greceşti din pădurea Şeremetului.

Călătorul pe şoseaua Constanţa-Tulcea ajungând în drumul către Nord prin dreptul satelor Cavargic şi Peletlia, rămâne dacă e vremea frumoasă adânc impresionat de vederea ce se desfăşoară spre Apus. Valea adâncă a râului Casimcea, săpată în massivul calcaros dobrogean până la 100 m. şi mai bine, a alcătuit pe versantul ei apusean un massiv abrupt, care de pe înălţimile mai mărunte din Răsărit, pe podişul pe care merge spre N şoseaua naţională, pare un şir de munţi, ce închide călătorului drumul spre Apusul Dobrogei. Pe massa albă a stâncii se ridică din loc în loc pâlcuri de tufani, cari ieau aspectul unor impunătoare păduri de stejari, iar în fundul văii pământul roditor alcătueşte un fel de câmpie omogenă, contrastând puternic cu goliciunea şi sălbătecia stâncilor de calcar, ce se ridică drept în sus, adesea dând iluzia unor imense cetăţi şi burguri ridicate de uriaşi deasupra văii cu blocuri colosale pare că într'adins aşezate acolo.

Privirea aceasta e desăvârşită prin perspectiva adâncă spre Apus, pe care o deschide drept în mijlocul «munţilor» tăietura imensă făcută transversal pe linia lor de valea foarte potrivit numită «gura Dobrogei». Se pare în adevăr că numai pe aici se deschide o poartă spre interiorul provinciei închise ca o cetate de massivul stâncos al Casimcei.

Călătorul antic, care va fi mers din *Histria* în interiorul teritoriului rural al oraşului, fie pe drumul dela Caraharman, fie pe cel dela Caranasuf, prin Peletlia către Apus spre Cavargic, pentru a trece apoi în drumul mare *Tomi*—Cavargic, Şeremet, Pantelimonul de Sus *(Ulmetum)*—*Carsium*, aveà încă dela jumătatea distanţei între Peletlia şi Cavargic privirea impunătoare de care am amintit mai sus.

In vremile bune ale Histriei un ţinut ca cel dela gura Dobrogei, care amintià aşà de viu vederile locurilor sacre din Grecia, ca la Delphi ori la Epidauros, trebuià să atragă în anotimpul frumos sute şi mii de pelerini către «munţii», «pădurile» şi «speluncile» cu izvoare bogate şi clare din valea Casimcei şi dela gura Dobrogei (vezi fotogr. de pe planşa XI 1 şi 2, XII 1 şi 2 şi XIII).

Aşezările rurale din această parte trebuiau oarecum în chip ne-

cesar să capete un caracter cât mai grecesc, chiar atunci când romanismul invadase, precum am văzut cu alt prilej(1), aproape întreg teritoriul rural al Histriei.

Sărbătorile câmpenești ale divinităților agreste Silvanus și Diana, atât de mult adorate de colonii romani din Dobrogea mijlocie(2), se înfrățiau aici cu cultele chthonice-rurale ale Demetrei—*Ceres*(3), ale lui Liber Pater-Dionysos și al diferiților «eroi» greco-romano-thraci, sărbătoriți la *Rosalia*, cari aici în teritoriul Histriei, de altfel ca și la Tomi, erau foarte strălucitor celebrate(4). In sfârșit cultul solar al lui *Sol Invictus Mithras*, adorat tot prin peșteri, al marei mame a zeilor, Cybele, și al lui Zeus Casios, adorați pe înălțimile munților, contribuiau încă și mai mult la unirea frumuseței sălbatece a ținutului cu adorarea mistică a eternelor puteri necunoscute și totuș așteptate de inițiați spre epifanie în locuințele lor pământești din acele regiuni,—astfel ca admirația și adorarea să se topească într'un sentiment unic, de iubire superstițioasă a solului frământat prin puterile elementare ale naturii și adus la o înfățișare care amintià pe cea a operelor monumentale omenești închinate zeilor nemuritori.

Călătorul pe valea Casimcei spre Constanța vede cu vreo doi kilometri înainte de satul Șeremet tăindu-se în massivul abrupt din dreapta (la Apus) un defileu strâmt care mărginește dinspre NV un imens burg ciclopic așezat la vreo 80 – 100 metri înălțime aproape perpendicular deasupra văii și dominând până departe împrejurimile. Intrând în defileu, ai în stânga cetatea aceasta naturală(5), iar în dreapta panta mai puțin abruptă și populată de tufani a massivului calcaros. Defileul e la vreo 200 metri închis brusc de un alt massiv, care se ridică în fundul lui, așà că te simți îndemnat să nu mai înaintezi. Deodată însă la dreapta malul defileului se pleacă și în unghiu de 90° trecătoarea se îndreaptă spre NV, paralel cu însuș malul prăpăstios pe care-l observasem în valea Casimcei și-l credeam mult mai compact și mai întins spre Apus decât vedem că e cazul.

Drumul prin crângul de tufani devine primejdios din pricina marei înclinări a pantei și a desimii copacilor, cățărați pe stâncile abrupte.

Dar încă puțin, și oarecum închizând drumul, ne întîmpină o imensă stâncă, destul de netedă, tăiată pare că într'adins ca un fel

(1) V. *Cetatea Ulmetum*, passim.

(2) Prețioase amănunte inedite voiu da în a doua comunicare despre Ulmetum.

(3) Un *vicus Cereris* cunoscut chiar în teritoriul histrian: CIL. III, 7526, dela Caraharman.

(4) Vezi citatele în ale mele *Contrib. epigr. la ist. creșt. daco-rom.*, p. 113.

(5) Vezi pe harta alăturată, fig. 20, litera A.

de contrafort al înălţimilor ce se ridică în spatele ei spre Răsărit, şi pe stâncă cetim miraţi în litere greceşti destul de bine săpate următoarea inscripţie (pe hartă, fig. 20, litera *a*) de două rânduri:

ΟΡΟΙ ΚΑCΙΑΝΩΝ ΚΑΙ
CΠΗΛΟVΧΑ

Rândul de sus e lung de **1.90** m., cel de jos de **1.15** m.; literele

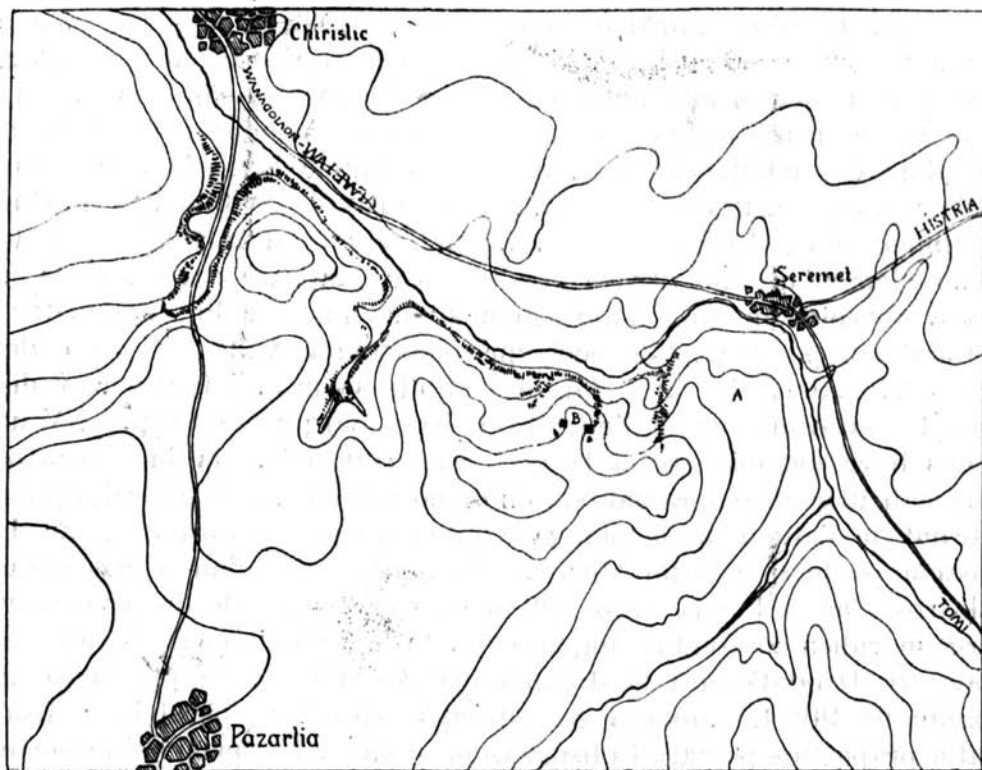

Fig. 20.

de sus sunt înalte de **0.09 – 0.13** m., cele de jos de **0.11 – 0.15** m. (Vezi p. această stâncă cu inscripţie pl. XI, fot. 2 şi XIV, fot. 1).

Imediat mai departe se deschide spre dreapta un imens amfiteatru (pe hartă, lit. *B*) aşà de regulat că o clipă ai iluzia că a fost săpat în stânca vie de locuitorii antici ai acestor ţinuturi. Impresia aceasta e cu atât mai vie, cu cât întocmai ca la un teatru antic, în faţa hemiciclului cu rândurile de bănci, se înalţă la Apus destul de simţitor din fundul văii un tăpşan care închipue o scenă naturală,

tot așà de bine potrivită ca și însuș amfiteatrul din fața ei: sus pe culmea semicercului blocuri gigantice par a încoronà tot cu intenție omenească această minunată operă a spiritelor tainice ale pământului.

In poziție absolut analoagă cu cea a primei stânci cu inscripție, o a doua stâncă, tot așà de regulat netezită, dar aceasta în chip clar prelucrată în partea ei de jos și ca o gigantică bancă de odihnit (vezi desemnul din fig. 21) și încadrând deci împreună cu prima

Fig. 21.

stâncă în chip simetric cele două aripi ale teatrului natural, se ridică purtând tot pe două rânduri următoarea inscripție cevà deosebită de prima (pe harta din fig. 20, litera *b*).

ΟΡΟΙ ΚΑCΙΑΝωΝ
CΠΗΛΟΥΧωΝ

Rândul de sus e lung de 1.28 m., iar cel de jos de 1.18 m.; literele din primul rând sunt înalte de c. 10 cm., cele din al doilea de c. 12 cm. (Vezi pentru această inscripție fotogr. de pe planșa XIV, n. 2).

Indoeală deci nu mai poate încăpeà, că cei antici au prețuit frumusețea acestor locuri și că le-au înțeles în felul descris mai sus. Teatrul natural oferit lor aici de zeii munteni și pădureni ai «munților și codrilor dela Apus», precum vor fi vorbit despre regiune

cetățenii din Histria, a fost foarte probabil chiar folosit de cei cari în timpul sau cu prilejul vreuneia dintre aceste sărbători agreste au crezut de nevoie să însemne pe stânca vie până unde anume mergea *„hotarul Casianilor»*.

In adevăr, ambele inscripții au cam acelaș înțeles; prima înseamnă: «marginile Casianilor și spelunca», cea de-a doua «marginile Casianilor[și] speluncilor» (1).

Ce erau aceste spelunci știm: sunt nenumăratele peșteri pe cari le întâlnim pretutindeni în Dobrogea și cari aici au fost notate special, foarte probabil pentrucă și aveau, în legătură cu peisagiul așà cum l-am descris și explicat mai sus, o anume însemnătate specială. Cuvântul greco-roman σπηλοῦχα=*spelunca*, determină numai încă mai precis ceeace și aprioric puteam ști din ***regio Histriae***, că influența romană asupra Grecilor e aici precumpănitoare și că ea le dă acestora o sumă de neologisme, cari presupun nu numai o formă ci și un fond sufletesc roman, trecut elementului grec dela Mare.

Pentru timpul Imperiului, și anume pentru sec. II sau III de când datează inscripțiile (după caracterul literelor și necesitatea istorică a unor condiții mai liniștite de vieață, cari să îngădue punerea inscripțiilor și pe cari le întimpinăm aici mai ales între 100 și 230 la 240), speluncile sunt de obiceiu în legătură sau cu cultul mai mult de caracter roman al lui *Sol Invictus Mithras* (2), sau cu cultele mai mult elenice, celebrate pentru partea lor de mister și de sacrificii sângeroase nu numai în temple ci și prin grote, al Cybelei, ***Magna Mater***, al lui Dionysos cu Demeter, și chiar, nu pentru grote, ci pentru înălțimile pe cari erà adorat în singurătatea sălbatecă a munților *Zeus Casios* (3), pe care îl întâlnim și într'o inscripție din ***Naissus***, în Moesia Superior, adorat ca ***Iupiter paternus aepilofius***, precum observă cu dreptate v. Premerstein și Vulić, „probabil ca o traducere a unui epichoric (dardanic sau

(1) Iar nu «marginile speluncilor casiane», care ar fi o indicație cam ciudată, întrucât peștere erau și sunt din belșug prin aceste părți. Mult mai verosimil e că cuvântul καί, care trebuià să urmeze în primul rând cuvântului Κασιανῶν, ca în prima inscripție, a fost uitat; căci vreo urmă de litere pe a doua stâncă după cuvântul Κασιανῶν nu se poate observà.

(2) Cf. la Cumont, *o. c.* II p. 263 fig. 101 intrarea într'un ***mithraeum*** săpat în stânca vie (o peșteră: ***spelaeum)*** la Angera în Italia.

(3) Vezi la Roscher, ***Myth. Lex.***, diferitele articole subt Zeus Casios, Casios și Κάσιος.

thracic) Ζεὺς πατρῷος ἐπιλόφιος“ (1), deci încă un exemplu de cultul lui Zeus pe înălţimi (2).

Pentru o legătură a peşterilor cu caracter sacru din pădurea Şeremetului cu cultul lui *Zeus Casius* ar milità numele aşezării greco-romane ale cărei hotare se isprăviau aici: οἱ Κασιανοί sunt anume, fără îndoeală, locuitorii dintr'un *vicus Casianum* de prin aceste părţi, probabil de pe podişul înalt dintre Esteru, Pazarlia şi valea Casimcei (vezi harta din fig. 20). Pentru o denumire a *vicului* după *Zeus Casius* s'ar puteà găsì un argument de natură istorică în ştiutele dedicaţii a două cupe şi a unui corn de bour, prelucrat în aur tot ca o cupă, făcute de împăratul Traian acestui zeu după biruinţa sa asupra lui Decebal, închinare pe care împăratul Hadrian ne-o face cunoscută în una din epigramele sale (3). Colonii thraco-romani din noul *vicus* l-ar fi numit atunci în potrivire şi cu caracterul special al localităţii, care îndemnà la adorarea lui *Zeus Casius*, *vicus Casianus* sau *Casianum*. Fireşte însă că de altă parte nu e imposibil ca acest *vicus* să-şi fi luat numele şi dela un simplu cetăţean *Casius* ori *Casianus*, aşà precum un alt vicus nu departe la SV de el se numise *Clementianum* (4), ş. a. m. d. (5).

Important e că acest *vicus Casianum*, ale cărui *fines* cădeau în romantica aşezare de lângă Şeremet, nu numai ţineà tot de teritoriul Histriei (6), dar erà direct influenţat de cultura greacă de acolo, manifestată aici, excepţional, aşà de departe în interior în formele ei originale.

Am comunicat azi numai câtevà fragmente din vieaţa antică—aşà

(1) ***Jahreshefte d. Oesterr. arch. Instit.*** **III, 1900.** ***Beibl.*** **p. 131.**

(2) Cf. şi art. lui Judeich, ***Gargara und der Altar des Idäischen Zeus,*** cu interesantul altar de stâncă vie fotografiat în fig. 160 pe p. 112 din ***Jahreshefte*** IV, 1901, şi care documentează în Troada acelaş cult al lui Zeus-de-pe-înălţimi.

(3) Anthol. Palat. VI 332: δοιὰ λίτα πολυδαίδαλα, καὶ βοὸς οὔρου ἀσκητὸν χρυσῷ παμφανόωντι κέρας—Ζηνὶ Κασίῳ.

(4) In CIL. III, 7565, probabil rău cetit. Numele exact al acestui ***vicus*** ni-l dă în chip sigur de abià o inscripţie găsită în vara trecută la ***Ulmetum,*** şi pe care o voiu face cunoscută în a doua comunicare despre această cetate.

(5) Cf. poate un ***praedium*** ori o localitate ***Cassianum*** la Rinul de jos între Gellep şi Langst, la Ihm, în P.-W. Suppl. p. 296 s. v. Cassianum.

(6) Cf. pentru ***fines terrae vici*** CIL. III 12488 (tot din ***regio Histriae***) şi 12508 (din Bulgaria),— iar în general pentru ***fines*** (ὅροι) ***terrae, territorii, coloniae,*** etc. cf. CIL. III, p. 2549 s. v. ***fines.***

de puțin cunoscută încă — a Scythiei Minore. Aceste fragmente însă sunt prin excelență reprezentative. Arme, bijuterii, podoabe, monete, sunt iluzii trecătoare ale vanității muritorilor, încredințate pământului ocrotitor numai prin zădărnicia tuturor celor omenești. Dimpotrivă monumentele și știrile ce am comunicat azi sunt însuș pământul ocrotitor în formele lui umanizate. Sunt semnul de recunoaștere a legăturilor dintre omul trecător și pământul etern — numiri de dragoste date locurilor de fiii lor recunoscători.

RÉSUMÉ.

Nouvelles découvertes dans la Scythie Mineure.

La campagne des fouilles de l'été 1912 à Ulmetum a été complétée par quelques recherches archéologiques dans le centre de la Dobrogea, dont j'expose les résultats ci-dessous.

I. Le camp de Capidava. — Le *vicus Ulmetum* faisait partie de l'organisation quasi-municipale nommée *territorium Capidavense*. On sait cependant que le centre du territoire, *Capidava*, était au point de vue romain un simple *castellum* avec un *vicus* civil dans sa proximité, tandis que le *territorium* même était aussi étendu et important que ceux des grandes villes gréco-romaines de la Mer Noire, Tomi et Histria.

Ce fait qui au premier abord semble sortir de la règle commune des formations territoriales quasi-municipales dépendantes des *castella* des *limites* s'explique par le caractère tout à fait spécial de ses origines. Le camp des troupes auxiliaires élevé vers l'an 100 apr. J.-Chr., près du village dace *Capidava*, avait au commencement pour but principal la surveillance de la région du centre de la Dobrogea peuplée en partie par les Daces de Capidava et des villages environnants, mais surtout par les Besses qui, comme colons barbares, habitaient cette contrée depuis plus d'un siècle. Après la prise de cette région, par les Romains, en possession définitive, au premier siècle apr. J.-Chr., des colons romains de tous les coins de l'Empire innondèrent le pays et nous y trouvons, dès 140 des *vici* peuplés par des *cives Romani et Bessi* qui avaient leurs *magistri*, leur *principes* et leurs *quinquennales* autonomes: l'autorité militaire de Capidava semble peu à peu rentrer dans son véritable rôle, en protégeant le *limes* contre les Barbares de l'extérieur, et laissant la police interne à la charge des autorités civiles des *vici* et du *territorium* (quasi-municipal, différent du *territorium castelli).*

Nous possédons maintenant, nous servant comme point de repère pour la chronologie de la colonisation romaine de Capidava dès la première moitié du II-e siècle, un monument du temps de l'Empereur Pius, qui, quoique seulement fragmentaire, est d'une assez grande importance. (Voir la photographie pl. I, fig. 1, et le texte, p. 471).

C'est un fragment d'autel votif en pierre calcaire, haut de 0.69 m., large et épais de 0.480. Sa largeur au niveau du profil est de 0.58. Les lettres, assez négligemment gravées ont une hauteur de 0.045—0.050 m. L'hauteur totale du monument semble avoir été au moins de 1.40—1.50 m. L'*ara* est dédiée à Jupiter en l'honneur de Pius et du *Caesar* M. Aurelius. Les noms et qualités des dédicants manquent. Mais d'après l'inscription trouvée à Ulmetum, dans le même *territorium Capidavense* (CIL. III, 14214[26], de l'année 140) d'un monument élevé très probablement en même temps que celui de Capidava (parceque les formules et circonstances sont à peu près identiques) et par des dédicants analogues, on doit présumer qu'ils étaient des *veterani et cives Romani consistentes ad canabas alae*, etc. (Voir toutes les autres possibilités, ci-dessus, p. 472 suiv.).

En ce qui concerne le camp même de Capidava, (voir le plan de situation ci-dessus, p. 474) situé sur une élevation escarpée au bord du Danube, il a la forme d'un polygone pouvant être inscrit dans un trapèze irrégulier avec les coins orientés vers les quatre points cardinaux. Au SO) le camp est longé par le fleuve, au NO, NE et SE par un profond ravin qui paraît avoir communiqué des deux parts avec le Danube. Le coin d'Ouest est à présent détruit ainsi qu'une assez grande partie des murs intérieurs. Le côté NE du camp a une longueur de 135 m., celui SE a 110 m. Les deux autres cotés, incomplètement conservés, semblent avoir eu à peu près les mêmes dimensions. Donc la surface totale aurait été de ca. 14.000—15.000 m. □.

Dans sa partie du Sud, le camp de Capidava présente un *castrum*, (ou *castellum civitatis*) dont forme et situation sont à peu près identiques à celles du *castrum* du camp romain d'Évreux en Gaule. Ce fait nous indique comme époque d'origine pour notre camp le IV-e siècle (ou la fin du III-e). Le *cuneus equitum Solensium*, connu à Capidava par la Notitia Dignitatum, a sans doute cantonné dans le camp dont nous venons de décrire les vestiges.

Au delà du ravin qui isole le camp, vers le Nord, sous l'actuel village de Kalakeui, s'étend l'ancien *vicus* civil de Capidava. On n'a pas fait de fouilles scientifiques, jusqu-à présent en ce lieu. (On trouve, ci-dessus, p. 474, le plan du camp, mais seulement à titre provisoire: mes relevés portant sur les traces des décombres et non sur la ligne précise des murailles).

II. **Monuments inédits de Carsium.** — 1. Fragment en pierre calcaire, haut de 0.21 m., large de 0.15 m., épais de 0.19. Hauteur des lettres ca. 0.05 (voir pl. I, fig. 2 et ci-dessus p. 479). On y lit encore *Mes[sius?]* et *[l]eg[ionis?]*. Peut-être une inscription funéraire.

2. Fragment en pierre calcaire, haut de 0.30 m., large de 0.46 m., épais de 0.18 m. Hauteur des lettres ca. 0.03 (voir pl. I, fig. 3 et ci-dessus p. 479). Relief rudimentaire représentant une figure barbue. En haut à gauche quelques lettres qui indiquent l'âge du défunt: *[vixit ann(os)]* LXVI.

3. Timbre grec, en creux sur le corps d'une amphore haute de 0.67 m. trouvée à Hârşova (Carsium): ΜΕ'ΚΩΗ (voir pl. III, fig. 1). Ce timbre en creux paraît indiquer d'après les remarques d'Albert Dumont (ci-dessus p. 480, rem. 4), une origine pontique.

4. Fragment en pierre calcaire, haut de 0.48 m., large de ca. 0.40 m. et épais de 0.26 m. Hauteur des lettres dans la première et quatrième ligne, ca. 0.085 et dans la II-e et III-e ligne, ca. 0.075 (voir pl. III, fig. 2 et le dessin p. 481). L'inscription peut être complètement restaurée à l'aide des considérations suivantes.

Dans la première et seconde ligne nous trouvons le nom et les titres de l'empereur Trajan. Trajan est appelé *Dacicus*, pas encore *Parthicus* (c'est donc entre 103—116). La troisième ligne contient le nom du légat de la Mésie Inférieure, disons-le tout de suite: Fabius Postuminus, qui gouverna en ces lieux entre les limites extrêmes de l'an 102 (à cette date on y rencontre M. Laberius Maximus) et le 13 Mai de l'an 105 (quand on trouve en Mésie A. Caecilius Faustinus) ou encore plus précisément entre 103 (commencement de l'année) et 104 (fin de l'année).

D'autre part nous voyons par une inscription de Tomi de l'an 103, dans laquelle notre légat est cité comme inaugurateur d'un édifice public en l'honneur de l'empereur Trajan, que c'est de cette même année que doit dater, avec le plus de probabilité, l'inscription de Carsium. Admettant l'an 103 pour date de notre inscription, la restauration des trois premières lignes du fragment est assurée. La quatrième ligne commence par le mot *ala*. Le caractère officiel de l'inscription et la forme même du monument, ainsi que les circonstances spéciales indiquées par la citation d'un corps de troupes comme édificateur du monument, conduisent à la conclusion que cette même inscription est l'acte commémoratif de l'inauguration du *camp romain de Carsium*: voir ci-dessus, p. 485, la restauration des trois premières lignes.

Il reste maintenant à voir quelle a été l'*ala* qui a bâti et ensuite habité le camp de Carsium. De toutes les *alae*, constatées par les monuments comme ayant résidé dans la Mésie Inférieure, je ne puis avoir en vue pour notre inscription (voir ci-dessus les considérations exposées p. 485 suiv.) que l'*ala Gallorum Flaviana* et l'*ala II Hispanorum et Aravacorum.* Mais, seulement la dernière de ces deux *alae* est constatée comme ayant vraiment ré-

sidé dans ou près de Carsium, l'an 200, quand nous la trouvons réparant la voie romaine qui longeait le Danube. D'autre part nous voyons dans d'autres inscriptions, que cette *ala* a résidé sans interruption dans la Mésie Inférieure, au moins depuis 99 jusqu'à 200. Je me tais sur les arguments de nature secondaire (voir ci-dessus p. 488). La quatrième ligne doit avoir contenu les mots: ***ala II Hispanorum et Aravacorum.*** Je donne ci-dessus, p. 488 et 499, le texte complet de l'inscription restaurée.

5. Fragment d'épistyle en marbre blanc, long de 1.70 m., le kymation haut de 0.52 m. et large à la partie faisant face au sol de 0.27 m. (voir pl. IV, fig. 1, et ci-dessus le dessin p. 490). En comparant le style d'ornementation de ce fragment à celui des quelques épistyles conservés à Tomi, (dont un est daté: ca. an. 162 apr. J.-Chr., pl. IV, fig. 2; voir pour l'autre, pl. V, fig. 1) nous pouvons préciser comme époque d'origine de l'édifice public auquel il a appartenu, le temps des Antonins.

III. **Monuments inédits de Troesmis.** — Dans la proximité du village Turcoaia à 3—4 km. au sud d'Igliţa (Troesmis) un paysan a découvert en 1904 quelques murs anciens qu'il a détruit pour en extraire le matériel de construction. C'étaient les ruines d'un bâtiment antique que je crois pouvoir expliquer comme ayant été une ***villa (rustica)*** du ***territorium Troesmense.*** On a découvert, les derniers temps, dans le même village, aussi deux fragments d'inscriptions qui ont été données au Musée régional de Hârsova.

1. Fragment en pierre calcaire, haut de 0.40 m., large de 0.50 m., épais de 0.10—0.14. Hauteur des lettres, ca. 0.05. Inscription funéraire. On y lit encore: ***mili[tavit] anno[s . .] vixit ann(os) XXXXII, p[osu]it titu-[lum. . .]*** II—III. siècle. (Voir pl. V, fig. 2 et ci-dessus le dessin, p. 493).

2. Fragment en marbre blanc, haut de 0.76 m., large à sa partie supérieure de 0.84, en bas de 0.24, épais de 0.05. Plaque travaillée en forme de tabula ansata. Hauteur des lettres: ca. 0.07. (V. pl. V, f. 2 et p. 494). C'est une inscription inaugurale posée au temps de Marc-Aurèle et Lucius Verus, sous le légat M. Servilius [Fabianus], à l'occasion de la construction ou restauration *a solo* d'un édifice situé dans le *territorium [Troesmense]* à l'usage des *consistentes* de ce territoire. C'est ce qu'on peut, à premier coup d'œil, extraire de notre fragment. On doit procéder à la restauration de l'inscription en partant de la première ligne d'où ne peut manquer que le mot *Caesaribus* et de la quatrième ligne qui n'a contenu en plus que le nom du légat impérial suivi des lettres *leg. Aug.* et dans la cinquième ligne *pr. pr.* On sait que Fabianus gouvernait la Mésie Inférieure en 162 apr. J.-Chr. et qu'en 165, au plus tard, il a été remplacé par M. Jallius Bassus. Il nous reste donc à compléter dans la deuxième et la troisième ligne les noms des empereurs de

manière que la dernière ligne comprenne non seulement le nom de L. Aurelius Verus, qui ne remplirait pas tout l'espace, mais aussi le titre d'Armeniacus. Je dois, pour raccourcir, passer sous silence les calculs que j'expose ci-dessus p. 495 suiv. et p. 497 suiv., en vue du nombre de lettres que pourrait contenir chaque ligne.

Pour la fin de l'inscription il nous reste à éclaircir les mots *territorium* et *consistenti[bus]* dans la 7-ième et la 9-ième ligne. En 165 sous le gouverneur M. Jallius Bassus, la V-ième légion cantonnait encore à Troesmis. *Territorium*, dans notre inscription, désigne donc le territoire de la légion et les *consistentes* sont les *veterani et cives Romani consistentes ad canabas legionis V Macedonicae*, organisés quasi-municipalement en un *vicus canabarum* avec deux *magistri canabensium*, un *aedilis*, un *ordo*, qui, sans que Troesmis soit un *municipium*, s'appelle *ordo Troesmensium*,—de même que le *vicus canabarum*, dejà sous Pius, par une autonomie très large porte le nom indigène, Troesmis: *cives Romani Troesmi consistentes*. Par analogie avec *ordo Troesmensium* et *Troesmis*, ci-dessus cités, je restaure dans la 7-ième ligne: *territorii Troesmensis* et dans la 9-ième *consistentibus Troesmi ad legionem V Mac*. (La fin de la ligne, d'après les inscriptions de Pannonie—*vet. et c. R. consistentes ad legionem II Ad.)*. Il nous reste à compléter la 6-ième, 7-e et 8-e ligne; une inscription de Kutlovica en Bulgarie, mise sous le même gouverneur, Fabianus, en 162—163, nous le montre présidant à la restauration d'un temple: *templum vetustate corruptum a solo per regionem Montanensium restituit*, c'est-à-dire par les magistrats quasi-municipaux, de ce *territorium*. On sait d'autre part que le soin de tous les temples de la province était à la charge du gouverneur. L'édifice cité dans l'inscription de Troesmis parait avoir été un temple. Les magistrats du *territorium* devaient s'appeler *praefecti* ou *principes* en considérant que le nom de *magister* aurait du être réservé aux chefs des *vici*. Les *consistentes* recevaient la dédication : datif de l'intérêt.

À la suite de ces considérations je restaure l'inscription de Troesmis comme on le voit ci-dessus p. 501 et dessin p. 502.

IV. Inscriptions de Noviodunum. — 1. Fragment en pierre calcaire, haut de 0.74, large de 0.62, épais de 0.035—0.10 m., détaché par fendage de la partie antérieure d'un autel votif, dont le profil inférieur, haut de 0.33, large de 0.68, profond de 0.06, est encore conservé. (Voir pl. VI, fig. 1 et le dessin p. 503). Hauteur des lettres, 0.065 pour les lignes 1—5 et pour la 6-ième 0.032. Le texte de l'inscription a déjà été communiqué en 1902 par Tocilescu dans sa *Revista p. istorie*, mais incomplètement et avec erreurs. De même son commentaire était insuffisant. Je me sens donc en devoir de

faire connaître ce fragment, avant de communiquer mes nouvelles inédites sur Noviodunum. (Voir ci-dessus, p. 503 suiv., le texte de l'inscription). Les lettres indiquent le II-e siècle. En ce qui concerne le *quinquennalis* et les *magistri* de cette inscription, il est évident que le premier était de même que le *quinquennalis territorii Capidavensis* d'Ulmetum, un *quinquennalis territorii Noviodunensis*, tandisque les *magistri* gouvernaient—en espèce—seulement le *vicus* ou les *vici* des environs du camp de Noviodunum. Le *territorium Noviodunense* était, ainsi que celui de Capidava, très étendu et comprenait au moins les deux *vici* de Nicoliţel (où nous trouvons un entier système de fortifications, avec un camp en pierre et de grands vallums stratégiques), et celui de Meidankeui. Je crois, au contraire, que l'inscription de Babadag (CIL. III, 14448), parlant d'un *vicus Nov.* ne peut en aucun cas désigner celui de Noviodunum (CIL. III, p. 2670), mais un *vicus nov(us)* quelconque de Babadag, où nous connaissons par d'autres monuments un établissement romain.

2. On ne connaissait pas jusqu'à présent le corps de troupes qui occupait avant Dioclétien le camp de Noviodunum. Des briques trouvées à Isaccea, portant les timbres de la *classis Fl(avia) M(oesica)* nous font savoir que les *classici* de la Mésie Inférieure avaient à Noviodunum une station navale avec le camp et les bâtiments respectifs, élevés comme de coutume par eux-mêmes. Cette station de la flotte impériale en Mésie, est pour le II-e et le III-e siècle la première, qui soit précisément documentée par des inscriptions. (Voir fig. 13, ci-dessus, p. 507). Toutes les *stationes* de la *classis Moesica* connues jusqu'à présent sur le Danube ne nous sont déterminées que par la *Notitia Dignitatum.* Dans ce résumé je passe sous silence les renseignements de caractère général procurés par les diplomes militaires et les inscriptions sur les *classici in Moesia inferiore* et renvoie pour ce-ci au texte ci-dessus, p. 508, où l'on trouvera cités les monuments respectifs.

V. **Le mithraeum d'Acbunar.** — En 1908, un paysan d'Acbunar, voulant creuser un fossé autour de son enclos, trouva à une petite profondeur un mur épais de 1 m. et long de plus de 25. Separées de ce mur par une trentaine de métres, d'autres ruines commençaient, à la suite des pluies, à paraître. C'est en ce lieu que le fils du même paysan trouva une monnaie en bronze, maintenant perdue, et fouillant à une profondeur de 0.30 m. un fragment de relief en marbre. Puis, un à un, on trouva parmi les restes de murs écroulés douze fragments de reliefs mithriaques ainsi que des tuiles et des lampes romaines. Des 12 morceaux de marbre, deux furent perdus à la préfecture de Tulcea, les autres sont au Musée National. Les tuiles et les lampes ont été dispersées dans le village. Il résulte de ces faits, que

les reliefs mithriaques ont été trouvés *in situ* et que l'édifice des ruines duquel nous venons de parler a du être un *mithraeum*. Le grand mur, long de 25 m., appartenait sans doute à un autre bâtiment. J'ai donné ci-dessus, p. 511 les raisons de cette affirmation. Aucun des reliefs n'a servi comme *simulacrum dei*. Ils sont tous des *ex voto*. Parmi les dix morceaux en marbre, un est un relief complet. Les neuf autres peuvent reconstituer encore quatre reliefs mithriaques.

1. Relief en marbre jaunâtre, haut de 0.52 m., large de 0.53 m., épais de 0.06. Très bien conservé. (Voir phot. pl. VII, fig. 1). On y trouve le *sacrificium Mithriacum* dans sa représentation la plus simple: dans la grotte Mithras sacrifiant. Au-dessus de la grotte, à droite et à gauche deux bustes: Sol avec la couronne irradiée et Luna avec le croissant. Est à remarquer la figure de Mithras tournée de profil à gauche, et l'absence des deux dadophores. Des animaux symboliques on n'y trouve que le scorpion, le serpent et le chien.

2. Quatre fragments en marbre blanc constituant les deux tiers d'un relief mithriaque, haut de ca. 0.37 m. (partie conservée, 0.33) large de ca. 0.30, épais de ca. 0.045—0.050 m. (voir pl. VIII, fig. 1). À la scène principale, représentée avec les deux dadophores dans la grotte, il manque la partie supérieure de l'arcade, le bras droit de Mithras, levé comme pour frapper avec plus de force, le cou du taureau, ainsi que partie des corps des dadophores. On y distingue le scorpion et le serpent. Le chien n'est qu'indiqué au-dessus de la tête de *Cautopates*. On doit remarquer, ce qui est très rare pour les reliefs mithriaques, que le sacrifice n'est pas représenté comme étant accompli, mais en train de l'être: le taureau est au dernier moment de sa course avant d'être terrassé par le dieu.

3. D'un troisième relief, nous sont conservés deux fragments en marbre jaunâtre: celui de droite, en bas, haut de 0.18, large de 0.20, l'autre, de gauche en haut, large à la partie inférieure de 0.07, à la partie supérieure de 0.09, et haut à droite de 0.15, à gauche de 0.13; les deux fragments sont épais de ca. 0.03. La hauteur du monument à du être de ca. 0.30—0.40, sa largeur de ca. 0.35 (voir pl. VIII, fig. 2). Le relief avait trois bandes travaillées: celle du milieu plus large, comprenant la scène principale du sacrifice, puis au-dessus et en-dessous deux plus étroites avec des scènes symboliques de l'histoire du dieu. Il nous reste de la scène principale la tête et la partie supérieure du corps d'un oiseau qui a du être le corbeau; puis le sommet du bonnet phrygien de Mithras, le corps du taureau jusqu'au cou, sans les pieds de derrière, le chien, Cautopates (la moitié inférieure du corps) et le cratère. Le serpent manque, le scorpion n'est que vaguement indiqué. On distingue sur la bande supérieure: 1° le taureau dans la

nacelle, 2° le taureau dans la maisonnette, 3° Mithras à la chasse, 4° un chien et un bélier. Sur la bande inférieure: 1° Sol et Mithras sur le char, 2° une figure chevelue et barbue enserrée par un serpent, pouvant être aussi bien Oceanus que Mithras πετρογενής (je suis enclin pour le premier).

4. Le quatrième relief en marbre jaunâtre est conservé seulement dans sa partie supérieure, brisée en deux morceaux, haute de 0.12—0.22, large de 0.41 et épaisse de ca. 0.03. De même que le précédent, ce relief comprenait trois bandes dont seulement la supérieure nous est conservée avec une partie de la bande du milieu. La hauteur totale du relief semble avoir été de 0.35—0.40 (voir pl. VII fig. 2). Sur la bande supérieure on distingue: 1° à droite et à gauche les bustes de Sol et de Luna, 2° Mithras à la chasse, 3° la maisonnette du taureau, 4° le taureau dans la nacelle, 5° entre la nacelle et la maisonnette, un autel, 6° le banquet de Sol et de Mithras, 7° Mithras portant le taureau, 8° Mithras dadophore, 9° deux autels. La bande du milieu est divisée en trois sections : au centre, Mithras dans la grotte sacrifiant ; au-dessus à droite : 1° le lion descendant vers le cratère qu'on voit en face du taureau, 2° Mithras πετρογενής, 3° *Cautes* ; à gauche : 1° le taureau dans la nacelle, 2° le corbeau, 3° la tête de *Cautopates*.

5. Le neuvième fragment d'Acbunar faisait partie d'un cinquième relief mithriaque, en marbre. Il est large (à la base) de 0.09, et haut de 0. 11 (voir pl. VI fig. 2, et ci-dessus, le dessin p. 517). On ne voit que la partie antérieure des chevaux qui portaient le char avec Sol et Mithras. En marge rehaussée, quelques lettres, que je lis: [*kalendis* (ou—*as*) ou *idibus* (—*us*) *I*]*anuar(is*, ou—*as) v(otum) s(olvit)*. La forme du V, Y, indique un artisan grec.

Le *vicus* romain d'Acbunar a du faire part, ayant en vue sa situation, du *territorium Troesmense*. L'intensité du culte mithriaque dans Troesmis est avérée ; par nos reliefs d'Acbunar elle devient evidente aussi pour le territoire rural de ce *municipium*.

VI. **Les *tumuli* de Râmnicul de jos.** — À 12 km. au N. E. d'Ulmetum, près du village Râmnicul de jos émergent en groupe quelques dizaines de *tumuli*, qui, comme de coutume dans la Scythie Mineure, représentent le cimetière d'un établissement antique. Un de ces *tumuli* nous donne des renseignements très précis sur cet établissement. En effet, les paysans du village, en fouillant le *tumulus*, il y a plus de vingt ans, ont découvert l'autel funéraire d'un *beneficiarius consularis* en activité, enterré en ce lieu. Le monument a été ensuite oublié jusqu'à ce que je l'aie trouvé. Ce document prouve qu'à Râmnicul de jos avait existé une *statio* des *beneficiarii* autour de

laquelle s'établirent des colons romains constituant un *vicus* dont nous ne voyons aujourd'hui que le cimetière. J'ai donné dans ma carte historique, *La Dobrogea au temps des Romains*, annexée à la première communication sur mes fouilles d'Ulmetum, un tracé de la voie romaine Marcianopolis, Tropaeum, Noviodunum, très différent de celui admis dans le C. I. L. III. Ce tracé est maintenant de nouveau confirmé par le monument de Râmnicul de jos et en même temps rectifié dans ses détails sur son parcours d'Ulmetum à (?)Ibida. En effet la *via* Ulmetum—Noviodunum a dû avoir dans cette région une direction un peu plus vers l'Est et la *semita* Carsium—regio Histriae, de même vers le Sud. Le carrefour avec la *statio* respective a dû être situé un peu plus au Nord de Râmnicul de sus. Le *vicus* des colons romains fut établi au Sud de la *statio*, où nous voyons le groupe des *tumuli* ci-dessus cités. Le monument du *beneficiarius* avec son *tumulus* devait être situé conformément à la tradition et à *l'acclamatio* du monument, *vale viator*, à proximité de la voie romaine.

Faisant des fouilles pour déterminer la position qu'a dû occuper l'autel funéraire dans le tumulus (voir pl. IX, fig. 2 et le plan ci-dessus p. 521), j'ai pu établir que le monument, qui à mon arrivée gîsait sous l'enclos du paysan dans la cour duquel se trouve le tumulus (voir pl. IX, fig. 1), était originairement posé au pied du tumulus du côté Ouest ce que nous indique aussi le tracé de la voie romaine, passant à l'Ouest du vilage Râmnicul de jos, sur le haut plateau qui s'étend au Nord et à l'Ouest de la vallée du Râmnic.

L'autel en pierre calcaire est un énorme monolithe, haut de 2.13 m. (voir toutes les dimensions sur le plan ci-dessus, p. 522). La hauteur des lettres est de 0.07 dans la ligne D. M., de 0.055 dans la première ligne, de 0.04 dans la seconde, et de 0.035—0.040 dans les autres. Le relief gravé entre les lettres D et M., nous montre le héros Cavalier, si souvent représenté sur les monuments funéraires thraco-romains, manteau au vent, tenant de la droite une lance, de la gauche un bouclier. Je donne ci-dessus p. 523 le texte de l'inscription (voir pl. X et dessin p. 522). Le *beneficiarius* mourut à l'âge de quarante ans: le chiffre X du nombre XL est assuré par un reste de barre oblique conservé sur la pierre, et le chiffre L est indiqué par le sens (il n'y a d'espace que pour un seul chiffre!). Ce chef de *statio* était détaché de la legio XI Claudia : *beneficiarius consularis legionis XI Claudiae.* Quoique les cas ne fussent pas rares où les *beneficiarii* étaient employés aussi dans les provinces éloignées du lieu de garnison de la légion à laquelle ils apartenaient, la règle générale était qu'ils soient pris au corps de troupes le plus proche de le station ou de la localité où ils étaient envoyés en mission spéciale (voir des exemples pour la Scythie Mi-

neure ci-dessus p. 523 et suiv.). En trouvant à Râmnicul de jos un *beneficiarius* de la legio XI de Durostorum au lieu d'y trouver un de la legio V de Troesmis, on peut présumer que la legio V n'était plus de ce temps à Troesmis, mais en Dacie: ainsi le monument de Râmnicul de jos appartientdrait à la fin du II-e siècle.

VII. **Le camp romain de Pantelimonul de jos.** — La voie la plus courte qui liait Tomi, la métropole du Pont, avec *Carsium* et le Nord-Ouest de la Scythie Mineure suivait la vallée de la Casimcea jusq'au point où elle rencontrait la vallée de Ceatalorman; en ce lieu le chemin se bifurquait: une branche passait vers l'Ouest, à Ulmetum et à Carsium, l'autre suivait en amont la Casimcea pour aller à Noviodunum (voir la carte ci-dessus p. 526). L'embranchement de la voie romaine était dominé à l'Ouest par une hauteur qui descendait en pente douce vers la confluence des deux rivières. (Voir le plan de situation ci-dessus p. 527). Sur la dernière des terrasses de cette hauteur nous constatâmes l'été dernier un camp romain, de forme rectangulaire, orienté vers le Nord, et mesurant 220 sur 150 m., c'est-à-dire ayant une surface de 33.000 m. □. Le camp est situé non loin du lit du ruisseau Ceatalorman, à une distance de 130 m., à l'Ouest, et de 230 m. au Nord; Pantelimonul de jos est le village le plus rapproché — à 1000—1200 m. vers le N-NE; c'est son nom que nous avons donné à notre camp. On y remarque vers le Sud, à la *porta decumana*, des fragments de briques et de vases en terre cuite.

Le profil actuel du camp est très réduit: sa hauteur est par endroits à peine de 0.50 m. Le fossé ne peut être remarqué que du côté Nord, des autres côtés il a été comblé par les éffritements du vallum. On voit sur les fronts principaux, N et S, deux portes: *praetoria* et *decumana*, avec des *tituli* au devant; chacun des deux autres côtés a aussi ses deux portes (en tout quatre, pour les deux extrémités des *via principalis* et *via quintana*). J'ai fait des fouilles pour fixer plus précisément le caractère du camp et j'ai obtenu les résultats suivants. Le camp a été construit tout en terre; on n'a nulle part employé la pierre: même les vallums et les fossés ont été laissés avec des escarpements en gazon. De même dans les coins et par tout l'intérieur du camp mes sondages n'ont révélé aucune construction en pierre. Nous avons donc affaire à des *castra aestivalia*, construits pendant quelque expédition de l'armée romaine vers le Nord de la Scythie Mineure. Je donne ci-dessus, p. 529, le plan du camp avec des sections transversales sur les quatre côtés, de même qu'une reconstruction du profil ancien des fortifications. J'ai calculé pour ce profil une hauteur totale de la coupe transversale de ca. 6 m., dont ca. 3 m., pour le vallum et

3 m. pour le fossé: ces cotes doivent naturellement être regardées seulement comme hypothétiques, en considérant que la ligne de démarcation entre le sol antique et les éffritements ne peut être qu'aproximativement fixée.

VIII. **Rochers avec inscriptions grecques dans la forêt de Şeremet.**—Le voyageur qui traverse la vallé de la Casimcea aperçoit près du village Şeremet, a deux km. en amont, dans le gigantesque massif escarpé en pierre calcaire, qui borde la vallée à l'Ouest, un défilé étroit qui semble ne pas avoir de continuité, pour déboucher de l'autre côté de la montagne. Mais à quelques 200 m. de son ouverture il tourne brusquement en angle droit vers le Nord, en s'ouvrant sur un vallon boisé qui sur son versant d'Est présente un immense amphithéâtre naturel bordé en haut par des blocs cyclopéens qui semblent avoir été levés et arrangés par main d'homme. (Voir ci-dessus p. 534 la carte des environs de Şeremet avec le défilé et l'amphithéâtre, sous B.). Aux deux extremités du hémicycle, nous pouvons lire, gravées sur la roche nue en lettres grecques du II-e ou III-e siècle après J.-Chr, les deux inscriptions reproduites ci-dessus p. 534 et 535 et pl. XIV. L'un des rochers est évidemment travaillé par l'homme de manière à former un banc de repos (voir ci-dessus le dessin p. 535). La première des inscriptions a deux lignes, dont l'une est longue de 1.90 et la seconde de 1.15 m.; les lettres ont une hauteur assez inégale, variant entre 0.09 et 0.15 m. La deuxième inscription a de même deux lignes, dont la première longue de 1.28 m. et la seconde de 1.18. La hauteur des lettres est dans la première ligne de 0.10 et dans la deuxième de 0.12. Les «fins» ou «frontières des Casiani», dont parlent nos inscriptions, regardent sans doute quelque *vicus Casianus* ou *Casianum* qui s'étendait jusque là.

En ce qui concerne «les grottes» (le mot σπηλοῦχα n'est que le latin *spelunca*): l'influence du latin sur le grec dans la *regio Histriae* est connue aussi par d'autres inscriptions : voir mes *Contribuţii epigrafice la ist. Creşt. daco-roman*, p. 63), elles doivent avoir à coté de leur signification géographique (ce qui ne serait que peu de chose, parce que nous trouvons des grottes par toute la Scythie) aussi une importance religieuse. Du temps de nos inscriptions, le culte de Mithras était à son apogée dans l'empire et il était officiellement célébré dans des grottes. Mais les cultes de Magna Mater, Dionysos et Demeter demandaient aussi des sacrifices accomplis dans des grottes. Quoiqu'il en soit, le caractère religieux des grottes mentionnées dans nos inscriptions ne saurait être mis en doute. Si Zeus Kasios, le dieu adoré sur les hauteurs solitaires a quelque rapport avec

l'origine du *vicus Casianum* (des points d'appui seraient à trouver dans l'épigramme de Hadrien sur Trajan, *Anthol. Palat.* VI 332) et avec les grottes et l'amphithéâtre de Șeremet, nous ne saurions le préciser. Il est toutefois plus probable que le *vicus* tienne son nom d'un *Casius* ou *Casianus* quelconque.

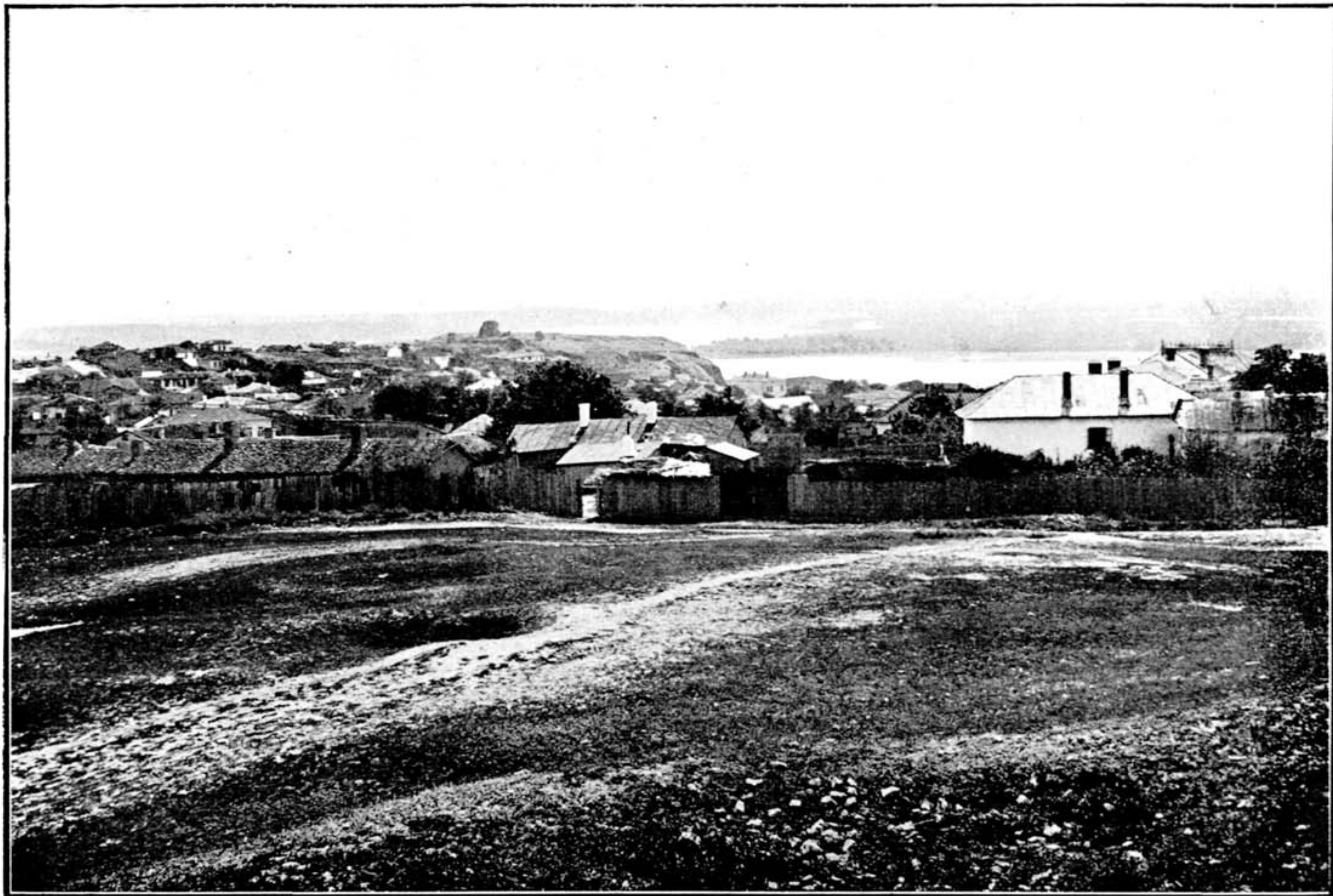
Fig. 1. Altar votiv, găsit la Calachioi *(Capidava)*.
Autel votif, trouvé à Calakeui *(Capidava)*.

Fig. 2.— Fragment de inscripţie funerară.
Fragment d'une inscription funéraire. Hârsova *(Carsium)*.

Fig. 3.— Fragment de monument funerar.
Fragment d'un monument funéraire. Hârsova *(Carsium)*.

Vederea orașului Hârșova cu ruinele cetății antice Carsium.

Vue de la ville de Hârsova avec les ruines de la forteresse romaine Carsium.

Fig. 1.
Amforă cu inscripţie grecească.
Amphore avec inscription grecque. Hârsova (*Carsium*).

Fig. 2.
Fragment din inscripţia de fundaţie a cetăţii antice Carsium.
Fragment de l'inscription de fondation du camp romain de *Carsium* (Hârsova).

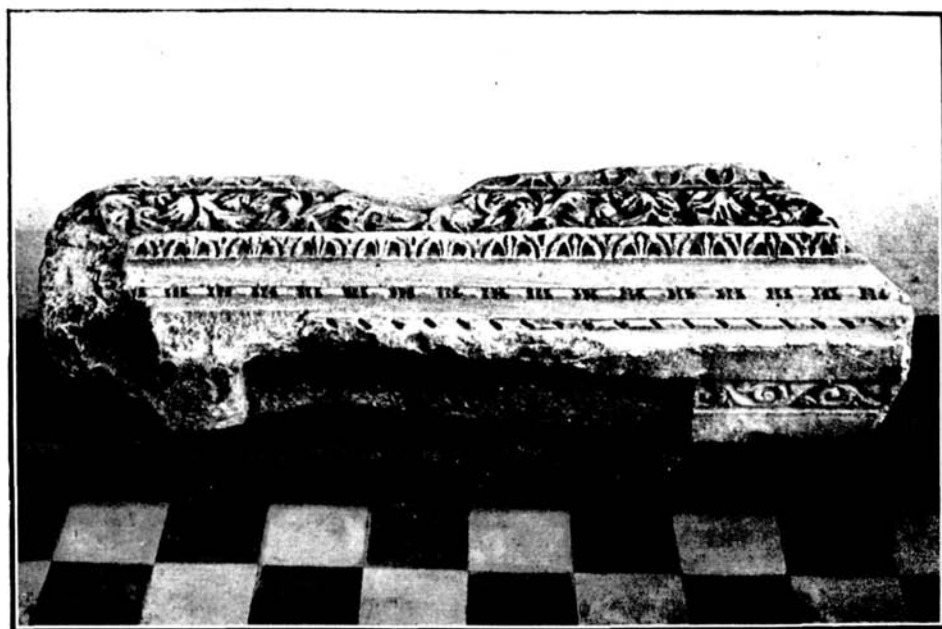

Fig. 1.— Fragmentul unui epistyl de marmoră.
Fragment d'un épistyle en marbre. Hârsova *(Carsium)*.

Fig. 2.— Epistyl de marmoră găsit la Constanţa (c. a. 162 d. Hr).
Épistyle en marbre trouvé à Constantza (c. a. 162 après Chr.).

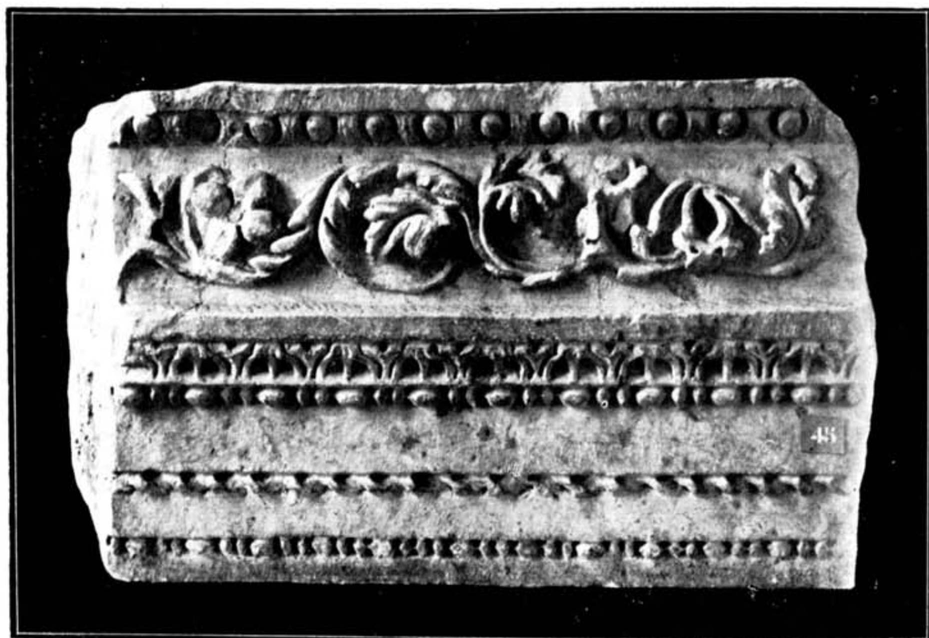

Fig. 1.— Fragmentul unui epistyl de marmoră găsit la Constanţa.
Fragment d'un épistyle en marbre trouvé à Constantza.

Fig. 2.— *a)* Fragment dintr'o inscripţie inaugurală din teritoriul Troesmens, *b)* fragment de monument funerar.
a) Fragment d'une inscription inaugurale du *territorium* de *Troesmis*, *b)* fragment d'un monument funéraire.

Fig. 1.— Fragment dintr'o inscripție de pe teritoriul rural Noviodunum.
Fragment d'une inscription du *territorium* de *Noviodunum.*

Fig. 2. Fragment de relief mithriac. Acbunar.
Fragment d'un relief mithriaque. Acbunar.

Fig. 1.— Relief mithriac, găsit la Acbunar.
Relief mithriaque trouvé à Acbunar.

Fig. 2.— Fragment dintr'un relief mithriac. Acbunar.
Fragment d'un relief mithriaque. Acbunar.

Fig. 1.— Fragmente dintr'un relief mithriac. Acbunar.
Fragments d'un relief mithriaque. Acbunar.

Fig. 2. Fragmente dintr'un relief mithriac. Acbunar.
Fragments d'un relief mithriaque. Acbunar.

Fig. 1.— Imprejmuirea unui sătean din Râmnicul de jos, așezată peste un monument funerar antic.
L'enclos d'un paysan de Râmnicul de jos, posé de travers sur un monument funéraire antique.

Fig. 2.— Săpătura în movila din care a fost scos monumentul următor.
Fouilles dans le tumulus d'où provient le monument suivant.

Monument funerar al unui *beneficiarius consularis.*
Monument funéraire d'un *benef. cons.* trouvé à Râmnicul de jos.

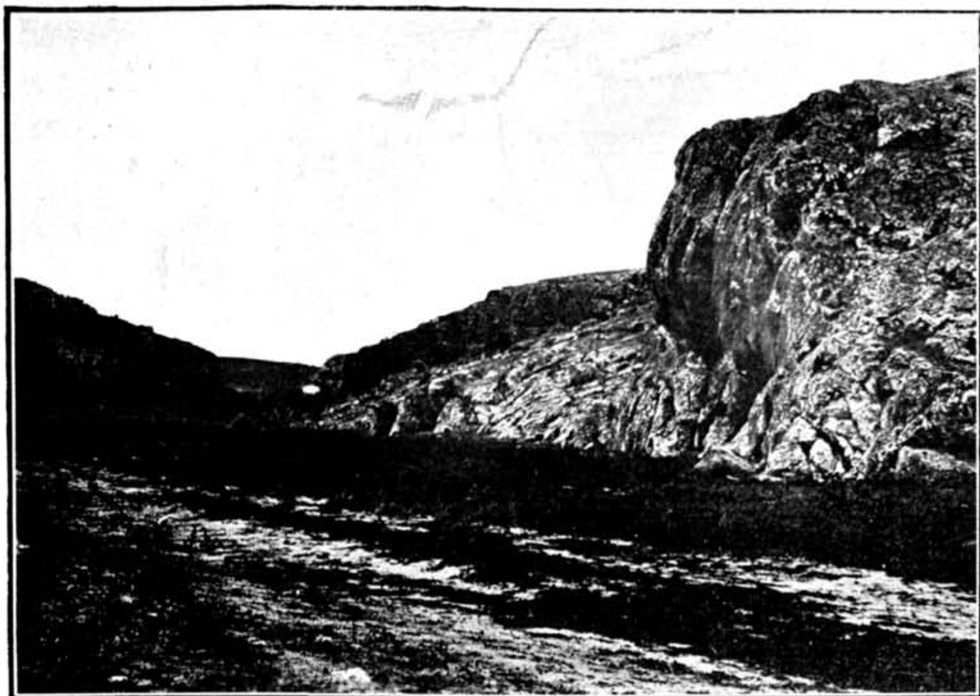

Fig. 1.— Defileul stâncos de lângă Chirişlic. Valea Casimcei.
Le défilé rocheux près de Chirişlic. Vallée de la Casimcea.

Fig. 2.— Stânca cu inscripţie greacă în pădurea Şeremetului pe Valea Casimcei.
Rocher avec inscription grecque dans la forêt de Şeremet. Vallée de la Casimcea.

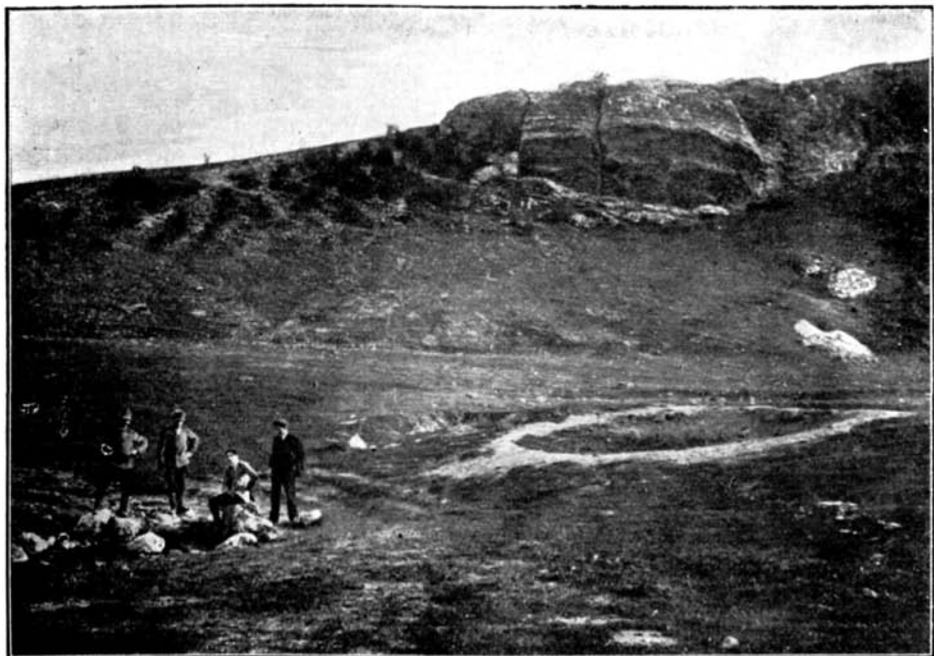

Fig. 1.— Izvorul cel mare dela gura Dobrogei.
La grande source de la «Gura Dobrogei» (= l'entrée de la Dobrogea).

Fig. 2.— Vedere dela «gura Dobrogei».
Vue sur la «Gura Dobrogei».

Intrarea unei peşteri dela «Gura Dobrogei».
L'entrée d'une grotte de la «Gura Dobrogei».

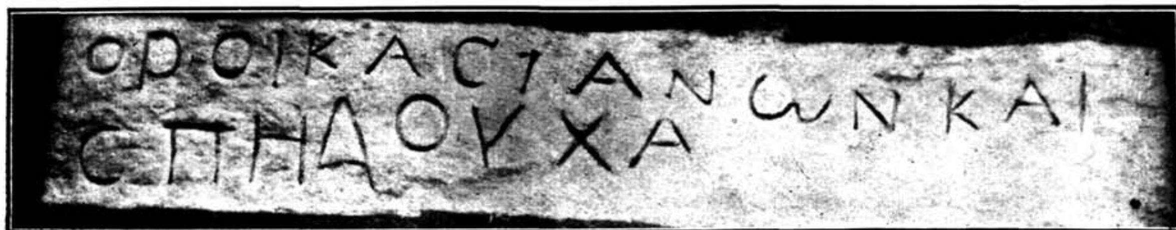

Fig. 1.

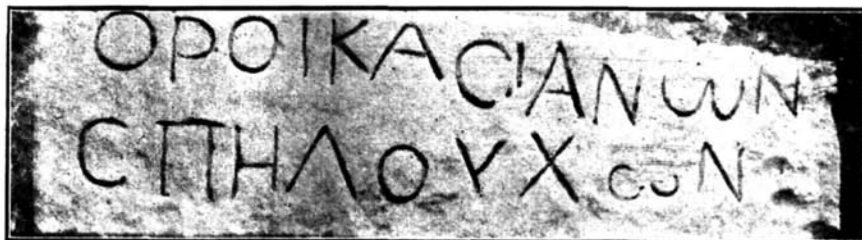

Fig. 2.

Inscripţii greceşti pe stânca vie în pădurea Şeremetului pe valea Casimcei.
Inscriptions grecques sur le rocher, dans la forêt de Şeremet. Vallée de la Casimcea.